

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Harsányi Iván, Hubai László, Izsák Lajos, Johancsik János, Krausz Tamás, Martin Mevius, Ormos Mária, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos Balázs, Sipos Péter, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Vida István

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egry Gábor, Fiziker Róbert, Ignác Károly, Standaisky Éva, Szívós Erika

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár),
Moharos Éva (szerkesztő), Hradeczy Mónika (szerkesztő)
Tördelés: Volos Bt.

A szerkesztőség címe: 1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www.multunk.hu

Tel./fax: 311-4866 · E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. · A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: SÉD Nyomda Kft.
Felelős vezető: Katona Szilvia ügyvezető

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága
1089 Budapest, Orczy tér 1.

Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél és e-mailen:

hirlapelozetes@posta.hu · faxon: 303-3440

További információ: 06/80 444-444

Megjelenik évente négyszer.

INDEX 25 700 ISSN 0864-960X

A címlapon:

Gyógyszertári kiszolgálás, 1916.

Fotó: Fortepan, eredeti: Lőw Mikdós

E szám megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap



Politikatörténeti Alapítvány



Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

LXI. évfolyam 2. szám

→
Napernyős hölgy a tengerparton, 1915.
Fotó: Fortepan, eredeti: Horváth Lajos.



Világháború – átalakulások

BALÁZS ESZTER

Szó és cselekvés kettőssége, értelmiségellenesség, értelmiségi felelősség Magyarországon az első világháború elején*

Az első világháborúban a „szent gyűlölet” és a „szent önzés” mindenhol főáramlat lett a hatalmi politikákban, valamint a közbeszédben, és Európa-szerte megjelent az állam túlhatalma, ami együtt járt a polgári szabadságjogok visszaszorulásával.¹ A háború a „művészet szabályait” is felborította, ami a művészeti autonómiák, az alkotószabadság jelentős csökkenéséhez vezetett.² A külföldi szellemi-művészeti áramlatok iránti nyitottság is lecsökkent, egyoldalúvá vált.³ Mindez az európai országokban a háború előtti évtizedben megjelent, a közéleti kérdésekbe beleszólni kívánó (kritikus) értelmiségi mozgásterét is jelentősen korlátozta.⁴

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Lásd például John HORNE: Remobilizing for 'total war': France and Great Britain, 1917–1918. In: Uo. (ed.): *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 195.

² Pierre BOURDIEU: *A művészet szabályai: az irodalmi mező genezise és struktúrája*. BKÜF, Budapest, 2013. Erre hívta fel a francia irodalmi élettel kapcsolatban a figyelmet Nicolas Beaupré is. Nicolas BEAUPRÉ: *Écrire en guerre, écrire la guerre, France, Allemagne, 1914–1920*. CNRS, Paris, 2006. 50.

³ Aviel ROSHWALD–Richard STITES (eds.): *European Culture in the Great War. The Arts, Entertainment and Propaganda, 1914–1918*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. 349.

⁴ Christophe PROCHASSON: Intellectuals and Writers. In: John HORNE (ed.): *A Companion to World War I*. Wiley–Blackwell, Malden–Oxford, 2012. 323.; Anne RASMUSSEN: Mobilising minds. In: Jay WINTER et al. (eds.): *The Cambridge History of the First World War*. III. *Civil Society*. Cambridge University Press, Cambridge, 2014. 390. A háború előtt a művészeti emancipációs követelések és egy új értelmiségi szerep- és feladatkör kérdése Magyarországon is össze-

A háborús „nemzeti egység” (vagy hazai elnevezéssel: „Treuga Dei”), amely a totálissá terebélyesedő háborúban Európa-szerte szükséges mítosz volt a háborús erőfeszítések kollektív támogatásához, nemcsak a társadalmi ellentéteket kívánta elleplezni, de minden partikularizmust is, beleértve a szellemi-művészeti élet megkülönböztető sajátosságait, összetettségét. Az értelmiségtől mindenhol azt kívánták, hogy a vitákat félretéve álljon ki nemzete egysége mellett, és hogy segítsen a hátszói „áldozatvállalás” megszervezésében, fenntartásában, fokozásában.⁵ Az irodalomban és a művészetekben mindenhol „a nemzeti morál” ideája – a nemzeti érdekeknek és politikai céloknak való alárendelődés – lett a hivatalos elvárás.⁶ Azonban nem minden hadviselő országban volt az értelmiség egysége, és a művészetekben, irodalomban „a nemzeti morál” ideája magától értetődő a háború kezdetén sem; Magyarországon például bizonytalanság övezte, mi a kívánatos értelmiségi magatartás, és a hazai értelmiségen belül el is indult egyfajta rivalizálás annak meghatározására, mi tekinthető helyes viselkedésnek egy elhúzódo háborúban. A „nemzeti morálnak” való alárendelődésre pedig 1915-től két elutasító válasz is érkezett az irodalom és a művészetek felől: az egyik a *Nyugat* folyóirattól, amely igyekezett a háború kitörése után megrendült alkotói és véleményformálói autonómiáját visszaszerezni, a másik az 1915 októberében induló magyar avantgárdtól.

Ez annak ellenére történt így, hogy a háború elején itt is, akár a többi hadviselő országban – az általános társadalmi önmozgósítás során –, az értelmiségiek nagy része (önként) elköteleződött nemzete háborús céljai mellett. Az értelmiség mindenhol olyan lehetőségként tekintett a háborúra, amelynek kö-

kapcsolódtak, bár gyakran ellentmondásosan, és dilemmák mentén. Lásd ehhez BALÁZS Eszter: „Az intellektualitás vezetői”. *Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról, 1908–1914*. Napvilág, Budapest, 2009.

⁵ Lásd például Jeffrey VERHEY: *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000. 133–134.

⁶ A francia példához lásd Gisèle SAPIRO: *La responsabilité de l'écrivain. Littérature, droit et morale en France (XIX^e–XXI^e siècle)*. Seuil, Paris, 2011. 512–513.

szönhetően az író, a művész végre kilép a szűkebb szellemi-kulturális szférából és határozottan egy társadalmi ügy mellé áll. Lelkesedésének további oka lehetett a kapitalizmus és a gyors társadalmi modernizáció életmódokat átalakító hatásainak elutasítása, az értelmiséggel kapcsolatos sztereotípiák meghaladása vágya, vagy éppen az idealizmus, a háborútól remélt kreativitás, sőt egy új kulturális rend reménye is. Németországban például a különösen gyors ütemű modernizáció miatt az értelmiséget erős elidegenedettségerzés, és vele együtt a polgári, anyagi kultúra által kiváltott unalom jellemezte, ami magyarázat arra is, miért náluk volt a legerősebb egy eljövendő háborúval kapcsolatos várakozás 1914 előtt.⁷

A háború kezdetén azoknak az európai íróknak, művészeknek, tudósoknak, akik mindig is a nemzetet helyezték munkásságuk középpontjába, a háború melletti elköteleződés inkább csak betetőzése volt a korábban is képviselt szerepfelfogásuknak és magatartásuknak. A nemzeti háborús célok erőteljes támogatását bizonyítja 1914–1915 során például az úgynevezett értelmiségi nyilatkozatháború, valamint Európa-szerte háborús előadás-sorozatok megszervezése, ami miatt akár „az európai értelmiség háborújáról” is beszélhetünk.⁸ De leginkább a frontra vonuló fiatal értelmiségiek lelkesedtek a háborúért.⁹ Ők nemcsak szellemi támogatást nyújtottak, hanem testüket-lelküket is felajánlották hazájuk háborús céljaiért; azt a testet, amely az 1914 előtti sztereotípiák szerint elhasználódott a túlzásba vitt szellemi tevékenységek során.¹⁰

A hazai példák is azt mutatják, hogy a bevonult és előbbutóbb a frontra vezényelt fiatal értelmiségieket a tett, a cselekvés felmagasztalása is ösztönözhetette. Ez az európai civilizá-

⁷ Jeffrey VERHEY: i. m. 129.; Wolfgang J. MOMMSEN: German artists, writers and intellectuals and the meaning of war, 1914–1918. In: John HORNE: *State, society and mobilization in Europe during the First World War*. i. m. 21–22., 24.

⁸ Az európai nyilatkozatháborúhoz lásd Anne RASMUSSEN: i. m. 397.; Christophe PROCHASSON: i. m. 324–325.

⁹ A kérdésnek egy egész könyvet szentelt Robert WOHL: *The Generation of 1914*. Harvard, Cambridge–Massachusetts, 1979. Lásd még George L. MOSSE: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1990. 15.; Jeffrey VERHEY: i. m. 99.

¹⁰ Anne RASMUSSEN: i. m. 400.; Nicolas BEAUPRÉ: i. m. 46.

ció radikális megújításának időről időre megjelenő képzetéhez kapcsolódó kultúrkritikai diskurzus háborús verziója volt: „[a szóval] szemben áll a hősiesen néma, végső instanciáiban háborús tett, amely irracionális, a nyelven, és az elszigetelt egyes embert a nép egészéhez kapcsoló, a beszéd sokértelműségét, következmény nélküliségét a cselekvés által létrehozott valóságban meghaladó gondolkodáson túli mélységekből ered”.¹¹ Ez az antiintellektualizmus egyúttal az értelmiség önbírálata, (-gyűlölete) megnyilvánulása is lehetett.

Csak első látásra paradoxon, hogy Magyarországon legelsőként éppen az irodalmi-művészeti szabadság és autonómia háború előtti hirdetői, például a *Nyugat*, a *Hét* kezdték formálni a háború kezdetére jellemző, és az összes hadviselő országban valamilyen formában népszerű, a cselekvést, a tettet felértékelő beszédmódot. A háború radikálisan új helyzetet teremtett ugyanis, amelyben eleinte minden társadalmi szereplő kereste a helyét – „fölrobbant a világ”, ahogy Ady Endre fogalmazott.¹² Az új helyzetben voltak olyan irodalmi lapok, mint például a francia *Mercur de France* vagy a *Nouvelle Revue française* (André Gide és Marcel Proust is közreműködtek, publikáltak benne), amelyek működésük ideiglenes szüneteltetése mellett döntöttek (az NRF-nél ez a háború végéig érvényben volt).¹³ A háború előtt is stabil hazai lapok viszont – még azok is, amelyek leginkább „a művészet szabályai” szerint működtek –, az egyébként nem elhanyagolható technikai nehézségeket leküzdve (papír-, pénzhány, nyomdai működés problémái), folytatták működésüket, noha a későbbi visszaemlékezésekből tudjuk, itt is elbizonytalanodtak az írók, szerkesztők; a *Nyugat* íróiban például „iszo-

¹¹ Horst THOMÉ: A háború és a nyelv. *Enigma* (Háború 2.). 2001/29. 10., 11.

¹² Anne RASMUSSEN: i. m. 400–401. Az idézethez: Ady Endre levele Hatvany Lajoshoz (Csucsá, 1914. augusztus). In: HATVANY Lajosné (vál. és szerk.): *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Szépirodalmi, Budapest, 1967. 203.

¹³ Lásd például Yaël DAGAN: *La NRF entre guerre et paix, 1914–1925*. Tallandier, Paris, 2008. Az NRF közül sokan, mint például Gide, az önkéntes segítőmunkába menekültek a leginkább csak a naplókban rögzített írásképesség elől. Lásd Martha HANNA: *The Mobilization of Intellect. French Scholars and Writers during the Great War*. Harvard University Press, Cambridge–London, 1996. 68–69.

nyú nyugtalanság tombolt”.¹⁴ Az európai összehasonlításban 1916-ig enyhébb cenzúra is szerepet játszott abban, hogy a jelentősebb hazai folyóiratok folytatták működésüket.¹⁵

A korábban a szellemi-alkotói függetlenségüket hangsúlyozó (máskülönben heterogén) modern írók – azok, akik egyáltalán megszólaltak közülük –, hogy izgatottságukat, feldúltságukat leplezzék, az első hetekben túlkompenzálással igyekeztek bizonyítani az új helyzetben való rátermettségüket. Ezzel azt kívánták jelezni, hogy értelmiségiként egy zavaros időszakban is orientálni képesek az egyének és a közösségek magatartását.¹⁶ Mert minél inkább a művészet szabályai szerint működött egy lap a háború előtt – és többek között ezt mutatja a *Nyugat* példája is –, annál hamarabb és intenzívebben válhatott nemcsak a tett, hanem vele együtt a militáns férfiaság, a hősiesség és általában a háború felmagasztalásának a szócsövénévé is. Az éles fordulat – mint ahogy azt látni fogjuk – azonban nem mindig vezetett maradandó változásokhoz; éppen a *Nyugat* lesz az, amely az első hetek, hónapok elteltével egyre több háborút bíráló írást is megjelentetett.

Az európai értelmiség mindenhol a cselekvés felmagasztalásával próbálta a háború előtt gyakran rásütött passzivitás, tétlenség, nőiesség bélyegét elhárítani. De a tett eleinte egyoldalú méltatásában az is szerepet játszott, hogy kezdetben mindenhol a régi háborúk mintájára képzeltek el ezt a háborút is, ahol a bátor tett, az egyéni hősiesség dominál; a korábbi háborúkkal kapcsolatos napló- és regényrészletek, amelyek az első hónapokban a magyar (tömeg- és irodalmi) sajtóban is megjelentek, éppúgy tükrözik ezt a képzetet, mint azok a képek és szavak, amelyekkel ábrázolni igyekeztek az egyébként egyre jobban el-

¹⁴ LENGYEL Menyhért: Egyszerű gondolatok. *Nyugat*, 1915/6. 294.

¹⁵ Bár 1916-ban a nagy hadviselő nemzeteknél, illetve a bécsinél enyhébb cenzurakörülmények voltak jellemzőek, kezdetektől fogva itt sem csak a kifejezett politikai lapokat, hanem például az 1916 őszéig irodalmi lapként bejelentett *Nyugatot* is sújtotta cenzúra: például Tóth Wanda Ignótus és Fenyő Miksa „elcenzúrázott” cikkeiről tett említést. Tóth Wanda levele Fenyő Miksához (1914 vége–1915 eleje). In: VEZÉR Erzsébet (sajtó alá rend.): *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Akadémiai, Budapest, 1975. 455.

¹⁶ Ez is Európa-szerte általános volt. Lásd Anne RASMUSSEN: i. m. 391.

húzódó háborút. A frontra küldött értelmiségiek egy része hamar érzekelte a háborúval kapcsolatos szövegek és a valóság közötti diszkrepanciát, és elégtelennek érezte a nyelvet ahhoz, hogy kifejezze, amit lát, tapasztal, érez.¹⁷ Nemcsak a rövid háború hetekig-hónapokig tartó reménye, de az 1914–1918-as háborút megelőző hosszú békéből adódó tapasztalatlanság is magyarázat arra, miért kerülhetett sor Európa-szerte a cselekvés felmagasztalására a háború első heteiben.¹⁸

A tett, a cselekvés méltatása mint az „augusztusi láz” egyik főkomponense

Az „augusztusi láz” idején¹⁹ a magyar értelmiség tekintélyes része izgatottnak, olykor kifejezetten lelkesnek mutatkozott. E lelkiállapotot tükrözték az irodalmi-kulturális lapok közlései, valamint az ezeket megerősítő vagy árnyaló, a nagyközönség elől rejtve maradt naplófeljegyzések, levelezések.²⁰ Schöpflin Aladár erről így írt néhány hónappal később a *Nyugatban*: „A háború első napjaiban, az első pánik izgalmának hatása alatt

¹⁷ Csáth Géza már 1914. októberben írásképtelenségéről vallott a naplójában. TARDY Anna: Háború és napló. Naplóirodalom az első világháborúban. In: *Válság és kultúra. A doktoriskolák IV. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2015. 63.

¹⁸ Martha HANNA: i. m. 65. A hosszú béke miatti illúziók jelentőségére hívja fel a figyelmet Angyalosi Gergely is Ignótus háborús publikációja kapcsán. ANGYALOSI Gergely: Egy kritikus politikai nézetei. Ignótus és az első világháború. In: *Uó: Kritikus határmezsgyén*. Csokonai, Debrecen, 1999. 130.

¹⁹ A kifejezés a háború fogadtatásával kapcsolatos sajátos gyakorlatokat, illetve diskurzus- és reprezentációegyüttest jelöli. A kíváncsiság kifejezésétől – a pánikreakciókat sem mellőzve – a karneváliás ünneplésig sokféle gyakorlat jellemezte a városi középosztályokat. (A német példához lásd Jeffrey VERHEY: i. m. 72–114.

²⁰ Szilágyi Zsófia idézi a szarajevói merénylettel kapcsolatban Kosztolányi Dezső és Mórincz Zsigmond első reakcióit. SZILÁGYI Zsófia: *Mórincz Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2013. 212–213. Az írók első világháborús naplófeljegyzéseiről általában: TARDY Anna: i. m. 62–68. Lásd még BOKA László–RÓZSAFALVI Zsuzsanna: A szavak háborúja. In: ifj. BERTÉNYI Iván–BOKA László (szerk.): *Propaganda az I. világháborúban. Az OSZK kiállítása*. OSZK, Budapest, 2016. 75–95.

kelleténél is jobban elvesztettük a fejünket, életösztönünkben éreztük magunkat fenyegetve, békeidők számára berendezkedett gondolkodásunk és idegrendszerünk az első sokk hatása alatt szinte megakadt funkcióiban. El se tudtuk képzelni, hogy egyebet is olvashassunk, mint harctéri jelentéseket s egyébre is tudjunk gondolni, mint a háború ezerféle következményeire.”²¹

A magyar írók, értelmiségiek európai társaikhoz hasonlóan a háború kitörését jelentős változásként ábrázolták, és alapvetően a városi, gyakran fiatalokból álló csoportosulások kezdeti lelkesedéséből kiindulva ők is megteremtették az általános és tömeges háborús lelkesedés mítoszát. Ezzel a háborús erőfeszítések támogatása volt a céljuk.²² Magyarországon ezzel együtt sem alakult ki egységes kép a háború alatti nemzeti újjászületésről (vö. a német „1914 eszméi”).²³ A lelkesedés mítosza, amelyet a kitartóan háborúpárti értelmiségiek a későbbi háborús évek során is rendre megerősítettek,²⁴ az újabb kutatások fényében megdőlni látszik. Nagy különbségek léteztek ugyanis az adott országon belül a vidék és a város között, illetve a különböző társadalmi csoportoknál.²⁵ Szabó Dániel a hazai háborús lelkesedést „a magyar középosztály nagy részére” tartja „csak” jellemzőnek.²⁶ (A háború után sok értelmiségi gyakran épp az ellenkezőjébe kívánta fordítani a kollektív háborús lelkesedés mítoszát: győzteseknél és veszteseknél egyaránt azt igyekeztek utólag bizonyítani, hogy a frontra vonuló katonákat megtevesztették az elitek,²⁷ illetve, hogy ők maguk mindvégig ellenezték a háborút.²⁸)

²¹ SCHÖPFLIN Aladár: Irodalom. *Nyugat*, 1914/24. 603–607. Idézet: 603.

²² Nicolas BEAUPRÉ: i. m. 27–28. A háború mítoszához lásd George L. MOSSE: i. m.

²³ SZABÓ Dániel: Hogyan fogadták a magyarok az első világháborút? *Tiszatáj*, 2014/7. 14.

²⁴ Lásd például a német mítoszteremtéshez Jeffrey VERHEY: i. m. 134.

²⁵ Jean-Jacques Becker például „kollektív beletörődésről” ír. Jean-Jacques BECKER: *1914. Comment les Français sont entrés en guerre*. FSNP, Paris, 1977. Lásd még Jeffrey VERHEY: i. m. 112–113.; Wolfgang J. MOMMSEN: i. m. 23.

²⁶ SZABÓ Dániel: i. m. 3–14.

²⁷ Nicolas BEAUPRÉ: i. m. 28.

²⁸ A magyar írók vizsgálata még várat magára. Lásd ehhez például Fenyő Miksa visszaemlékezését, amely egy rövid mondat kivételével, amely a hábo-

1914 első hónapjaiban a nemzeti egység mítoszát mindenhol megteremteni igyekvő értelmiség hitt az egység ideájában, hiszen attól nemcsak hazája győzelmét, hanem egy egységesebb, demokratikusabb kultúra és szellemi élet megszületését is remélte.²⁹ Ezt mutatja például a maga nemében egyedülálló német „költészeti láz” is a háború elején.³⁰ A lelkesedést tükröző versek, prózák ugyanakkor Németországban, és az összes hadviselő országban is, ellentmondásba kerültek az „augusztusi láz” árnyaltabb megfigyeléseivel, elemzéseivel, ahogy erre a francia és német írók összehasonlító vizsgálatát elvégző Nicolas Beaupré is felhívja a figyelmet.³¹

A magyar íróknál a háború elsőként a szépség új forrásaként jelent meg a politika átesztétizálásának 1914 előtt már jelentkező példáihoz kapcsolódva.³² A *Nyugat* első háborús számában Móricz Zsigmond a következő nietzscheiánus képpel írta le, hogyan gyúri maga alá már az első perctől a háború a művészeteket: „Csupa költemény; csodálatos a rég latin ige: inter arma silent Musae... Íme, a fegyverzajban szárnyal a képzelet... S az ember úgy érzi az életet, mint soha.”³³ Móricz nem akart novelláival kimaradni „a hadi napok lázából”,³⁴ sőt 1914 novemberében haditudósítóként is a frontra vonult.³⁵ Bálint Aladár a német ipar és iparművészet termékeit dicsérve hasonló szavakkal méltatta a német hadiipart: „A hadihajók között ott a híres

rú dicsőítésének elutasítására utal, mellőzi az időszak bemutatását. VEZÉR Erzsébet (sajtó alá rend.): i. m. 144. Ignotus 1922-es *Olvadás közben* című kötete is jellemző ebből a szempontból. ANGYALOSI Gergely: i. m. 126.

²⁹ A német példához lásd Wolfgang J. MOMMSEN: i. m. 23.

³⁰ Egyes statisztikák szerint csak augusztusban másfél millió német háborús vers született; ezt a Belgium lerohanása óta a németeket ért „barbarizmus” vádjára adott sajátos feleletnek kell tekintenünk, amit az írni-olvasni tudók magas száma is lehetővé tett. Nicolas BEAUPRÉ: i. m. 28.

³¹ Nicolas BEAUPRÉ: i. m. 32–33.

³² BALÁZS Eszter: „Az intellektualitás vezérei”. i. m. 237–240.

³³ MÓRICZ Zsigmond: Inter arma. *Nyugat*, 1914/15. 191–192. Idézet: 192.

³⁴ Móricz Zsigmond levele a *Pesti Hírlap* szerkesztőségének (Bp., 1914. szept. 12.). In: F. CSANAK Dóra (sajtó alá rend.): *Móricz Zsigmond levelei*. Akadémiai, Budapest, 1963. 124.

³⁵ Maga a kormányfő eszközölte ki, hogy kijusson a harctérre. SZILÁGYI Zsófia: *Móricz Zsigmond*. i. m. 226.

»Goeben« cirkáló fotográfiája is. Félelmetesen szép szörnyeteg.³⁶ A Világban Ignotus is megszépítette a halált és a megsemmisülést, akárcsak Móricz és Bálint Aladár: „Ez a negyvenkét centiméteres ellenállhatatlanság a mi tudásunk, a mi műveltségünk, a mi erkölcsünk megsűrűsödése. Értelmünknek hatalma robban ki belőle rontó biztonsággal.”³⁷

A tett és a szó éles szembeállítása a bevonult hozzátartozók kapcsán merült föl elsőként a *Nyugatban*, ahhoz hasonlóan, ahogy Európa-szerte mindenhol lázas tettvágy kezdte jellemezni az otthon maradt idősebb generációkat fiatal társaik bevonulásakor.³⁸ Ez eleinte a tehetetlenségérzés miatti lelkiismeretfurdalásban nyilvánult meg a magyar folyóiratban.³⁹ Schöpflin Aladár bevonult öccséhez, a harminchat éves Schöpflin Gézához írt, féltéstől és irigységtől vegyes soraiban fivérét a tettet, a cselekvést megtestesítő alakként ábrázolta, magát pedig tehetetlennek érezte, koloncnak tartotta:

„Te ott vagy a cselekvés helyén, akármi kis részecske vagy is a háború rettentő nagy szervezetében, mégis csak beletartozol. [...] értelme, fontossága, összefüggése van annak, amit csinálsz, cselekvő vagy – élsz. Lásd, mi, akik itthon vagyunk, úgy tengünk-lengünk, mint a kóró. [...] A mi szenvedésünk az Inferno kínjai közül való. Aki az életet mint cselekvést, önnönmaga és sorsa feletti rendelkezést szereti, annak ez a tehetetlenség nagyobb szenvedés, mint a harctér minden fáradalma, borzalmasága és veszedelme.”⁴⁰

³⁶ BALINT Aladár: Der Verkehr. A „Deutscher Verkbund” évkönyve (1914). *Nyugat*, 1914/16–17. 266.

³⁷ Ignotus: Háború és béke. *Világ*, 1914. szeptember 2. 213. Ignotus itt a negyvenkettes mozsárágyúra utal.

³⁸ Lásd például Anne RASMUSSEN: i. m. 390.; Jeffrey VERHEY: i. m. 126–135.; Wolfgang J. MOMMSEN: i. m. 23.

³⁹ Lásd például Christophe PROCHASSON: i. m. 323.; Martha HANNA: i. m. 51–52. Magyar kontextusban ennek jelentőségére elsőként Szilágyi Zsófia mutatott rá: SZILÁGYI Zsófia: Fivér a fronton – a testvéri lelkiismeretfurdalás köteté? (KOSZTOLÁNYI Dezső: Öcsém [1914–1915]). *Alföld*, 2015/9. 108–109.

⁴⁰ SCHÖPFLIN Aladár: Katona öcsémnek. *Nyugat*, 1914/16–17. 197–199. Idézet: 197. Köszönet Széchenyi Áginak a Schöpflin-családdal kapcsolatos információjáért.

Schöpflin a tett, a cselekvés felértékelődésének következményeként az (önmagára jellemző) szellemi-alkotói tevékenység feleslegességét is hangsúlyozta:

„Mily fölöslegesnek kell éreznünk magunkat ebben a drága szép világban! [...] Amit egész eddigi életünkben beszéltünk és írtunk, amiért lelkünk egész erejével vitába szállottunk, amit életünk legszentebb ügyének tartottunk, az mind kicsinyes semmiséggé halványodott, mert egyszerre csak felvetődött a kérdések legnagyobb kérdése: lehet-e itt ezen a földön nekünk emberhez méltó életet élni, érdemes lesz-e ezután itt élni és a mi életünk nyomán tud-e új, jobb élet fakadni?”⁴¹

Egyúttal leszögezte, a hátszágban csak azért lehet mégis szükség a szellemi-alkotó tevékenység folytatására, mert ez feledteti a tehetetlenséget. Schöpflinnél a hátszági íróhoz, értelmiségihez képest felmagasztosul a tettet, a cselekvést képviselő katona: „Ti, katonák, adhatjátok csak vissza ezt a tudatunkat, a ti fontosságotok, értéketek most mindenek felett való. Ti vagytok most valamennyiünk sorsának hordozói.”⁴² Schöpflin izgatottságát hangsúlyozta Oláh Gábornak írott levelében is.⁴³ Kitért az írók megrendült anyagi helyzetére, ami – bár erről az irodalmi lapok hallgattak – szintén hozzájárulhatott az írói szerep és feladatkör leértékeléséhez: „Ma itt Pesten minden kiadó hermetikusan elzárja pénzszekrényét az írók előtt: a háború első elesettje az irodalom; szinte már magam is kezdem hinni, hogy komoly időkben teljesen fölösleges dolog, csak játék a béke-idők malmának elűzésére.”⁴⁴

Schöpflinnel azonos helyzetben volt Kosztolányi Dezső; mindkettejük öccse – ifjabb Kosztolányi Árpád és Schöpflin

⁴¹ Uo. 198.

⁴² Uo. 199.

⁴³ Schöpflin Aladár levele Oláh Gábornak (Bp., 1914. szept. 28.). In: BALOGH Tamás (sajtó alá rend.): *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*. Pro Pannonia, Pécs, 2004. 153.

⁴⁴ Uo. 152–153. Az írók, művészek nehéz anyagi helyzetének könnyítésére jött létre a Budapesti Központi Segélyező Bizottság irodalom- és művészpártoló osztálya 1914 októberében; ez, valamint magánszemélyek adományai, mint például Hatvány Lajosé, tudtak némileg enyhíteni gondjaikon. Lásd Irodalom és művészetpártoló osztály alakulása (A Budapesti Központi Segítő Bizottság Közleményei). *Fővárosi Közlöny*, 1914. október 23. 2–3.

Géza – már az első hetekben a frontra került. Az aggodás, a tehetetlenségérzés és a lelkiismeret-furdalás elegye mindkettőjükre nagy teherként nehezedett, amit nemcsak az első háborús közlések tematikája tükrözött (lásd még Kosztolányi Dezső *Öcsém* című versét),⁴⁵ hanem a háborús erőfeszítések támogatásának mértéke és tartama is.⁴⁶ Schöpflin és Kosztolányi határozottabban és hosszabb ideig támogatták a háborús célokat, mint sokan a *Nyugatban*, amely a *Huszádik Század* mellett elsőként kezdett a folyóiratok között már 1914 őszén a háborúval kapcsolatban többé-kevésbé kritikus írásokat is közölni.

Schöpflin tehetetlenségét hangsúlyozó gondolatai visszatérnek Elek Artúr *Mi, tollasok...* című esszéjében:

„Mi, tollasok, csüggedten eresztjük el fegyverünket. Nincs tehetlenebb fegyver a miénknél. Hová legyünk, mihez fogjunk, hogy létezésünk ne tengődés, hanem élet legyen? [...] Ne áltasuk magunkat: a dolgozók és alkotók nem mi vagyunk, hanem amazok, mert ezekben a napokban csak egyféle nyilvánulása az életnek méltó önmagához: a cselekvés.”⁴⁷

Az, hogy a szóból cselekedet lett, Eleknél az értelmiség önmagára eszmélését is jelenti: „Egész valójában megértjük most Petőfit, mert ez a mi korunk Petőfi kora. Akkor is ilyen fekete volt az ég és rengett a föld. Ő is tollas volt, de kezében a toll igazi fegyverré lett, szájában a szó igazi cselekedetté, agyában a gondolat igazi lendületté.”⁴⁸ Bár Elek Artúr 1915-ös cikkeiben már bírálta a háborúról szóló tudósításokat, valamint a kulturális értékek pusztítását, a háborúval még jó ideig nem fordult élesen

⁴⁵ Kosztolányi Dezső: *Öcsém*. *Nyugat*, 1914/16–17. 196. Az *Öcsém* című kötethez, melynek címadó verséről itt szó van, Szilágyi Zsófia elemzi. SZILÁGYI Zsófia: Fivér a fronton – a testvéri lelkiismeretfurdalás története? i. m. 105–113.

⁴⁶ Francia írók besorozott fiaik miatti még erőteljesebb elköteleződését hangsúlyozza Martha Hanna is. Martha HANNA: i. m. 69. Kosztolányi nem itt, hanem a harciasabb *A Hétben* közölt háborúpárti publicisztikákat (lásd alább), és az öccse iránti aggodás témájára a *Nyugatban* csak egy fél évvel később, 1915. februárban tért vissza *Monológ* című írásában. Kosztolányi Dezső: *Monológ*. *Nyugat*, 1915/3. 142–144.

⁴⁷ ELEK Artúr: *Mi, tollasok...* *Nyugat*, 1914/16–17. 267. Lásd még Marianna D. BIRNBAUM: *Elek Artúr pályája*. Akadémiai, Budapest, 1969. 17.

⁴⁸ ELEK Artúr: i. m. 267.

szembe (ahogy a nyugatos írók többsége sem), és inkább befelé fordulás jellemezte.⁴⁹

Az első világháború előtt formai és tartalmi választásait tekintve is liberális és toleráns *Nyugatban* a cselekvés felmagasztalása újdonságnak számított a háború elején. A rövid háborúhoz fűzött remény mellett ez a modern értelmiségit (az „entelktüelt”) a háború előtt ért kritikák megafolási kísérletének is tekinthető: a modern, individuális író a háborúban, miközben együtt érez a közösséggel, és irányt is mutat neki, egyszersem fel is oldódik benne.⁵⁰ Az értelmiségieket ért vádak cáfolata magában foglalta „a kulturálisan »nem magyar« Budapest vádjától történő megszabadítás” lehetőségét is.⁵¹ A cselekvés felmagasztalását egyes írók hozzákapcsolták ahhoz az elképzeléshez is (erre főként *A Hétnél* találunk példát), hogy „a háború segíthet kiszakadni a hagyomány által átörökített kultúrából annak minden ellentmondásosságával együtt, és egy kvázi archaikus eredetiségéből kiindulva mindent újra lehet kezdeni [...]”.⁵²

Fenyő Miksa is határozott háborúpártiságról tett bizonyosságot, amikor szembeállította a *Nyugatban* a hátszói szakmai tevékenységet a frontszolgálattal: „Hogyan lehet az, hogy amikor az egyetlen lehetőség, az élet igenlésének egyetlen formája: az ellenség előtt megállni, a fegyvert magunkhoz szorítva a sötétbe belemeredni, lábunkat ennek a magyar talajnak neki-feszíteni, hogy itt százazrek járnak rendes foglalkozásuk után, távoli szemlélői ennen sorsuknak.”⁵³ Fenyő háborús elköteleződését, akárcsak Schöpflin és Kosztolányi esetében, a frontra távozott három öccse miatti aggodalom is magyarázhatta.⁵⁴

⁴⁹ Marianna D. BIRNBAUM: i. m. 20.

⁵⁰ Mindez a német értelmiségnél még exponáltabb volt. Lásd Jeffrey VERHEY: i. m. 126–135.

⁵¹ SZABÓ Dániel: i. m. 12–13.

⁵² Hort THOMÉ: i. m. 11.

⁵³ Fenyő Miksa: 1914. *Nyugat*, 1914/18–19. 321–324. Idézet: 323. Ugyancsak a háború jótékony hatásait elemzi: Fenyő Miksa: *A háború s a közgazdaság*. *Nyugat*, 1914/16–17. 252–254.

⁵⁴ Öccsei frontszolgálatának említéséhez lásd uo. 323., valamint Kaffka Margit levele Fenyő Miksához (Bp., 1916. jan. 1.). In: VEZÉR Erzsébet: i. m. 415.

Bálint Aladár egy „új művészet” létrejöttét jövendölve fenti társaitól eltérően azonban nem a szavak háttérbe szorulásáról beszélt, hanem „az elkoptatottnak” hitt szavak újjáéledéséről:

„Alkotó ereje munkára serkenti a művészt, de a művészi termelés iránya, mértéke szükségképpen megváltozott. [...] A legizgatóbb irodalmi csemege ma Stein generális hadijelentése, a legszebb képzőművészeti termék egy gépfegyver vagy 42-es ágyú fotográfiája, és a néhány hét előtt még lehetetlen, nevetséges fogalom – a csatakép feltámad. A fogalmak átértékelődnek, új vereteket kapnak az elkoptatott szavak.”⁵⁵

Felvinczi Takács Zoltán, aki a *Nyugat*-ban Bálint Aladár mellett ebben az időszakban a legtöbbet szólta hozzá művészeti témákhoz (és egyben a turanizmus népszerűsítője volt), Julius Meier-Graefe német művészetkritikus (a háború előtt az impresszionizmus népszerűsítője) glosszáját idézte a Paul Cassirer-féle *Kriegszeit*-ből, amely a tettek felértékelődését, és azzal együtt a forma eljelentéktelenedését hirdette meg.⁵⁶ Ez volt az első alkalom, hogy valaki a *Nyugat*-ban a szó és a cselekvés szembeállításánál a német mintakövetést hangsúlyozta.⁵⁷

Azok között, akiknek az öccse, rokona a frontra került, Babits Mihályt is meg kell említenünk, bár a *Nyugat*-ban augusztusban megjelent írása idején öccsét, Babits Istvánt még nem sorozták be (azonban 1914 őszén rokonát, Babits Sándort igen, aki azonnal a frontra is került). Részben ennek volt köszönhető, hogy visszafogottabban nyilatkozott,⁵⁸ mint például Schöpflin Aladár vagy Fenyő Miksa, de ugyancsak elfogadta a háború tényét, és arra magyarázatot is keresett. Miközben a háború atavisztikus – „őseberi, őszallati” – jellegére a leg hamarabb mutatott rá a *Nyugat*-ban (és egyik elsőként az egész magyar irodalomban), azt lehetőségként is ábrázolta, mondván: ellentételezheti a korábbi elpuhultságot.⁵⁹ Egy másik, szintén

⁵⁵ BÁLINT Aladár: Új művészet? *Nyugat*, 1914/18–19. 318–320. Idézet: 318–319.

⁵⁶ FELVINCZI TAKÁCS Zoltán: Új csataképek. *Nyugat*, 1914/18–19. 338–339.

⁵⁷ Uo. 339.

⁵⁸ Babits szívügyű rendellenességének, Kosztolányi vélhetően jó kapcsolatainak köszönhetően elkerülte a frontszolgálatot.

⁵⁹ BABITS Mihály: Gyermek és háború. *Nyugat*, 1914/16–17. 260.

Európa-szerte elterjedt érv is felbukkan rövidke írásában, miszerint a háború a következő nemzedékekért folyik.⁶⁰ A frontra vonuló – meghalni kész – fiatal katonák miatti lelkiismeret-furdalását *Fiatal katona* című versében fejezte ki.⁶¹ 1915 decemberéig csak verseket közölt, majd az olasz hadba lépésig hallgatott.⁶² A kezdeti, nagyon rövid mobilizációját követően hosszabb, a háború borzalmával szembenező demobilizációs szakasz vette kezdetét, amely az olasz hadba lépés idején, 1915 májusában megtört ugyan, hogy aztán 1915 nyarán még erőteljesebbé váljék.⁶³ Szilasi Vilmos visszaemlékezései szerint „nem tudott egy percig sem másra gondolni, mint a háború iszonyára [...] Ekkor kezdődött véget nem érő bizalmatlansága az érvek, a ráció sőt a vers hatékonyságával szemben.”⁶⁴ Móríc Zsigmond öccsei is a frontra kerültek, ami az ő kezdeti határozott háborúpártiságára is magyarázat lehet (ennek betetőzése volt a haditudósítás), miként 1915 őszén egyikük elvesztése, majd a másik kettő súlyos sebesülései, idegsokkjja Móríc demobilizációjában is fontos szerepet játszottak.⁶⁵

A testvérek iránti aggodalom kifejezése után a bevonult fiatal nyugatosok iránti szolidaritás kapott nagyobb teret a

⁶⁰ Uo.

⁶¹ BABITS Mihály: *Fiatal katona*. *Nyugat*, 1914/20. 347.

⁶² Műfordítással próbálta elterelni a figyelmét, többek között Arthur Conan Doyle *Nagy-Britannia veszedelme* című utópisztikus háborús novellájának a lefordításával is megbízták (ebben Nagy-Britanniát éri támadás), de a *Magyar Figyelő* gyorsabb volt. RÓNA Judit: *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája (1909–1914)* Balassi, Budapest, 2013. 697., 700–701., 702.

⁶³ A háború elején Babits maga is elszavalta *Prológus* című versét. Lásd *Nyugat*, 1915/21. 1248., és a bécsi *Literarisches Institut Kosmos* megbízásából írt *Miatyánk. 1914* című költeményét egyenesen propagandanyomtatványként terjesztették 1914 őszén vidéken. RÓNA Judit: *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája (1909–1914)*. I. m. 698–699.

⁶⁴ Uo. 696.

⁶⁵ Móríc István 1915 őszén elesett, a két másik testvér közül Károly megsebesült, Sándor idegsokkot kapott. Móríc Zsigmond levele Schöpflin Aladárnak (Leányfalu, 1917. okt. 12.); SZILÁGYI Zsófia: *Móríc Zsigmond*. I. m. 228. A mobilizáció és demobilizáció fogalompar használatához lásd BALÁZS Eszter: Háborús gyűlölet andante és allegro. A hivatalos irodalom, a katolikus egyházhoz közeli irodalmi lapok és a háború Magyarországon (1914–1916). In: MAJOROS István (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. ELTE BTK, Budapest, 2015. 446.

*Nyugat*ban. Rendszeresen közölték – gyakran az ezzel a cíllal 1914 októberében elindított *Tábori posta* rovatban –, többek között Kertész István, Lengyel Géza, Halász Gyula, Erdély Jenő, Tersánszky Józsi Jenő vagy – egy ideig – Balázs Béla harctéri feljegyzéseit, leveleit.⁶⁶ A napló- és levelezésrészletek, levelezőlapok közlésével a szerkesztőség eleinte azt is bizonyítani kívánta, hogy a folyóirat munkatársai között jó páran vannak, akik az életük kockáztatásával is támogatják a nemzeti háborús erőfeszítéseket.⁶⁷

A háború elején a *Nyugat* írói különböző stratégiát folytattak a folyóiratban való megszólalásukat tekintve: volt, aki hallgatásba burkolózott (például Hatvany Lajos), vagy gondolatait és érzéseit (néhány megszólalástól eltekintve) versekben fejezte ki (például Babits Mihály, Ady Endre) – ez hosszú hónapokig is eltarthatott –, és olyanok is voltak, akik csak napilapokba írtak (Gellért Oszkár, vagy egy ideig Ambrus Zoltán). Akiktől azonban megjelent írás az első hetekben-hónapokban, azokat egyöntetűen a tenni akarás (illetve a tehetetlenség) érzése hatotta át. Bár az írók naplói, levelezései jórészt a besorozás félelméről tanúskodnak,⁶⁸ olyan is akad, amely a cselekvés és a testi kondíció felértékelését tükrözi.⁶⁹ A testi erőnlétük miatt aggódó fiatal írók úgy vélték, akár csak német társaik, hogy a tettekben mélyebb igazságokra lelnek, mint a kultúrában. Szemben azonban a legtöbb francia vagy német íróval, művésszel, a katona korú magyar írók jelentős része nem akart fegyverrel harcolni.

⁶⁶ Lásd például *Tábori posta*. *Nyugat*, 1914/20. 388–393. A lap a szintén besorozott Szép Ernőtől, Karinthy Frigyestől és Csáth Gézától más jellegű szövegeket közölt. A *Tábori posta* rovat 1915 második felétől megrikkult.

⁶⁷ Lásd például a *Nyugat* szerkesztősége a megsebesült Halász Gyulát „hős társunk”-nak nevezte. *Nyugat*, 1914/23. 560. A „bakanóták” közlésével a szerkesztőség nyomatékosítani kívánta, hogy figyelemmel kíséri az alulról történő irodalmi megújulást a háborúban. KERTÉSZ István: *Bakanóták* (*Tábori posta*), *Nyugat*, 1914/24. 641–645. Olykor nők leveleit is közölték.

⁶⁸ Lásd például LAKNER Lajos (szerk.): *Oláh Gábor: Naplók*. Kossuth, Debrecen, 2002. 188.; KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. Révai, Budapest, 1938. 207–210.

⁶⁹ Lásd például FÁBRI Anna (vál. és szerk.): *Balázs Béla: Napló (1914–1922)*. II. k. Magvető, Budapest, 1982. 5., illetve például FENYŐ Miksa: 1914. i. m. 322. A német fiataloknál a cselekvés fontosságához lásd Jeffrey VERHEY: i. m. 127.

Az „augusztusi láz” másik komponense: a megtagadott Párizs és a megtagadott szellemesség, intellektualitás

A *Hét*, amelyet alapítója és spiritus rectora, az idős Kiss József évek óta egyre inkább konzervatív irányba tolt, azonnal kompenzálni akart a lap 1889-es indulása óta hangsúlyos franciás tájékozódásáért. Ezért a szó és a tett szembeállításával mellett a francia kultúra bírálatával is bizonyítani kívánta elköteleződését – ez utóbbi nem korlátozódott az „augusztusi láz” idejére, és a lapot még a háború második felében is jellemezte. Kárpáti Aurél a műzsák hallgatásának közhelyes képét a szó és a tett szembeállításával aktualizálta: „az erő rovására komplikáltta, sokrétűvé finomodott” eszmék és érzések eltűntek a háborúban.⁷⁰ Ünnepelte a visszatérést az ősi egyszerűséghez, mely során „a szavak, amik meghaltak, [...] [most] úgy zengenek, mint a kinyilatkoztatás igéi” (ilyenek a haza, szabadság, nemzeti génusz, faji öntudat, szent háború); és „ami póz volt, huszonnégy óra alatt meghalt”, helyébe a „legtisztább pátosz” lépett. Az üres szavak és a „kinyilatkoztatás”, a „póz” és a „pátosz” szembeállításával azt is sugallta, hogy a *l'art pour l'art* is értéktelenné vált a háborúban: „Rilkére gondolok, s más finom alanyi költőre, és – nem tehetek róla – nevetnem kell. Hol van a tavalyi hó? [...] A háború elsöpört minden henye dísz és cicomát, a szavakat devalválta és újraértékelte.”⁷¹ Itt a cselekvés felmagasztalása egyértelműen ahhoz az elképzeléshez kapcsolódott, hogy a háborúnak köszönhetően egyfajta archaikus eredetiségből kiindulva mindent újra lehet kezdeni.

Kiss József szerint a háború a „dekadens” Budapestet is megváltoztatja, amit mi sem bizonyít jobban, mint a kávéházak háborús metamorfózisa.⁷² A „hős” katona – a parasztfiú – átveszi a tudós, művész helyét a háborúban, ahol a szellemi tevékenység nem fontos többé: „Megálltak a gépek, az ecset, a véső, a toll kihullott a kezekből, minden tudás és intelligencia,

⁷⁰ KÁRPÁTI Aurél: Mikor a Műzsák hallgatnak (Irodalom). *A Hét*, 1914. augusztus 9. 515.

⁷¹ Uo.

⁷² Kiss József: A mi fiunk (Krónika). *A Hét*, 1914. augusztus 9. 505–506.

amelyet évezredek óta gyűjtöttek az emberek, most a kardok élén tündököl és a puskacsövek félelmetes sötétjében szunynyad. Katonának lenni annyi ma, mint tudósnak, politikusnak, diplomatának, hősnek, embernek, megváltónak lenni.”⁷³ Láthatjuk tehát, hogy *A Hétfőben*, „az augusztusi lázban” hős és a hősiség konstrukciója szorosan összekapcsolódott a szellemi tevékenység – a szavak – leértékelésével.

A napilapok közül a *Világ* is kitűnt azzal – nyilván Ignotusnak köszönhetően, aki markánsan meghatározta a lap szellemi-kulturális profilját ebben az időben –, hogy foglalkozott az írók háborús szerepével. A *Nyugatban* és *A Hétfőben* jelentkező kultúrkritika azonban Ignotus cikkeiben ambivalens volt: augusztus 23-i *Itthon* című írásában nem az értelmiség megváltozott magatartását mutatta be (ahogy a tett és a szó szembeállításával foglalkozó cikkek tették), hanem a változás okaira kívánt rámutatni. Kihangsúlyozta, hogy a háború válságos időszak az értelmiség számára, és ez megmagyarázhatja esetleges túlzó reakcióit: „Egészen különös lelki válság ez a mai intellektuális ember számára. [...] Mikor az ilyen embernek kell csülökre mennie, az kétszeres lázba ejti s tízszeres elszántsággal fűti át. Az intellektuális gőg visszájára fordul: alázatos-sággá a testi erő, ügyesség s áldozatkészség előtt.”⁷⁴ Ignotus a francia–német ellenségeskedés megvilágításához sem elégedett meg a szó és a tett szembeállításával; helyette a (francia) „szószátyár” politikus vs. (német) „nagy írók s nagy professzorok” szembeállítást alkalmazta.⁷⁵

A *Világ* egy szintén augusztus végi szerkesztőségi vezércikke – nyilván a szövetséges németek szeptember elejéig tartó győzelemsorozatától megittasulva⁷⁶ – ugyanakkor ujjongva jelentette be, hogy az irodalom helyébe a haditudósítás fog lépni: „Most az újságok beszűntetik a szépirodalmi rovatot, az elbeszélő tárcát. Ami fény, szín és izgalom van az életben, az majd az ő [huszárok] tetteikben nyilvánul meg és a haditudósításokban keresd

⁷³ Uo. 506.

⁷⁴ IGNOTUS: *Itthon*. Olvasás közben. *Világ*, 1914. augusztus 23. 1–3. Idézet: 1.

⁷⁵ IGNOTUS: A Sylvester doktor gondolatai. *Világ*, 1914. szeptember 16. 1.

⁷⁶ Lásd például Jeffrey VERHEY: i. m. 109.

a regényt.”⁷⁷ A háború „írója” nem más, mint a katona, különösképpen a „férflas” német katona: „Stein tábornok, a német főhadiszállás-mester, ma a legnépszerűbb író. [...] Tetőtől-talpig katona, nem szereti sem a köntörfalazást, sem a stílus ringyongy papírosvirágait. Éppen ezért kitűnő stilszta. Minden betűje mögött egy katona áll, minden mondata mögött egy diadal. [...] A német és mi férfi-nemzet vagyunk, a francia pedig füllen-tő és csacska nő-nemzet.”⁷⁸

A *Nyugatban* októberben Kosztolányi Dezső a hadüzenet fogadtatására és a tömegek lelkesedésére emlékezve az intuíció és az érzések jelentőségét hangsúlyozta, és egyúttal az irodalmi társas élet tipikus helyszínének metamorfózisára is kitért (amire már Kiss József is felhívta a figyelmet): „Egy irodalmi kávéházban az asztalok tetején állnak és csókolóznak, a barátaim, akik szinte maszkot viselnek, a történelem színészei lettek, a budapestiek.”⁷⁹ *A Hétfőben* az ugyanebben az időben közölt, nevezetes *Véres kovász* című írásában a költő már egyértelműen a szó és a cselekvés alá-föle rendeltségét hangsúlyozta, kiegészítve azt a forma kontra tartalom kifejezetten az irodalomra vonatkozatható szembeállításával is, és ami nem nélkülözhetette egy olyan formacentrikus művésznél, mint amilyen ő volt, „a tékozló fiú” buzgóságát kifejező retorikát sem: „egyelőre a kultúra mára is lekopott klisé. Nem nagyon törődünk a formákkal. [...] Nincs időnk a kritikára. Jaj a kákabélűeknek és a finomkodóknak. Mert a mai ember – az üvegházban felnőtt, sápadt teát szürcsölő – örömmel köszönti az egészséges brutalitást. Hadd jöjjön a vihar és söpörje ki szalonjainkat.”⁸⁰ Kosztolányi a háborúban megújuló „közönségtől” várta a kultúra megújulását is.⁸¹ Ahogy a korábbi háborús írásaiban, itt is összekapcsolta az intellek-

⁷⁷ Szerk. [PURJESZ Lajos?]: Huszárok. *Világ*, 1914. augusztus 25. 1.

⁷⁸ Szerk. [PURJESZ Lajos?]: Stein főhadiszállás-mester. *Világ*, 1914. augusztus 26. 1.

⁷⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső: A pillanat. *Nyugat*, 1914/18–19. 335–336. Idézet: 336.

⁸⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Véres kovász* (Krónika). *A Hétfő*, 1914. október 4. 601–602. Idézet: 601. Kosztolányi Dezsőné hangsúlyozza, hogy otthon Kosztolányi feldúltan, sőt pánikszzerűen viselkedett, ha felmerült a frontra küldése. SZILÁGYI Zsófia: *Móricz Zsigmond*. i. m. 218., 227–228. Valószínűleg ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy harcias cikkeket közölt *A Hétfőben*.

⁸¹ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Véres kovász*. i. m. 602.

tus és a kifinomultság leértékelődését a militáns férfiaság művészeti életet jótékonyan befolyásoló hatásával: „Mi egyáltalán nem féltjük a jövőt az »ízlés eldurvulása«-tól. Éppen durvaságra, gerincre, férfiszívre van szüksége a kultúránknak.”⁸² A háború után – „férfi tett után” –, férfias lesz a művészet is, „férfi módra [kell] álmodni”. A költő mobilizációjának, majd fokozatos demobilizációjának kérdéséhez fontos adalék, hogy a modern irodalomnak szegezett férfiatlanság vádját Kosztolányi fél évvel később a *Nyugat*-ban maga cáfolta, s egyúttal rehabilitálta a formát is. Ebben a cikkében a tartalomcentrikus, harsogó irodalom lesz a „nőietlen”: „Marad a vád, hogy a mai irodalom, a mi irodalmunk nem férfias. Soha nevetségesebb és igaztalanabb vádat. Mert a mi irodalmunk jellemző sajátsága éppen az, hogy férfias. [...] Nekik [a vádaskodóknak] valamely művészet kritériuma nem az, hogy miként csendül ki, miként van összefogva, de az, hogy miről szól, nem a művészet teremtő eszköze és célja az irányadó, hanem a tárgya. [...] az új művészet – bármi is a tárgya – mindig tartózkodó, férfias maradt.”⁸³

1914 őszén Kosztolányi az ellenséges országok művészei kapcsán is szembeállította a „lármás szót” – ami csak felesleges lehet egy háborúban – és annak ellentétes tükörképeként a „kultúra” megvédését jelentő tettet.⁸⁴ A Belgium lerohanása miatt a németek ellen felszólaló Maeterlinck szemére vetette következetlenségét és hálátlanságát: „A sápadt költő, aki soha egy lármás szót se ejtett ki a száján, agyarkodó nyilatkozatot írt a németek ellen [...]. Ellenségünk lett, nekünk és szövetségésünknek, akik ma a kultúra értékeit védjük, s ellensége lett ezáltal az emberiségnek.”⁸⁵ Egy héttel később Ignotus – aki a francia kultúrát magukkal a franciákkal szemben kívánta védelembe venni (amivel nem volt egyedül a magyar szellemi életben), és látva a gyors német előretörést a franciák azonnali megadásában reménykedett –, a francia sajtót és értelmiséget hibáztatta,

⁸² Uo. 602. (Az alábbiakhoz is.)

⁸³ KOSZTOLÁNYI Dezső: Panaszkönyv. Levél Ignotushoz. *Nyugat*, 1915/5. 272–274. Idézet: 274.

⁸⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső: A méhek. *Világ*, 1914. augusztus 28. 1.

⁸⁵ Uo.

amiért megrészegezdve saját szavaiktól belerángatták országukat a háborúba.⁸⁶

A *Hét*-ben a debattőr *Toll és tör* rovat ugyancsak bővelkedett a tett és a szó szembeállítását hangsúlyozó rövid cikkekben a háború elején. Az ellenséges oldalon harcoló országok kapcsán a tettet kifejező német szót erényként, a francia „frázist” pedig csökevényként ábrázolták.⁸⁷ A szerző szerint mindezt jól példázza, ahogy az „apacsmód” megnyilvánuló Maurice Barrès-nek Otto Julius Bierbaum „a kultúrhordozó németiség »fertőtlenített hadviselésével« válaszolt”⁸⁸ – kettejük vitája egyike volt annak a számtalan szóváltásnak, amely az egymással ellenséges országok értelmisége között zajlott a háború első hónapjaiban. A *Hét*-ben egész októberben barbárként illették a franciákat és a francia kultúrát; hol „pápuáknak” nevezték a franciákat,⁸⁹ hol a francia kultúrát „rothadó hullának”; Franciaország csak látszólagos szellemi központ – hangsúlyozták –, mert valójában „embertagadóan aljas az az ország, amely az emberiség agyvelejének tartotta magát”.⁹⁰

Jó néhány héttel korábban – még javában az „augusztusi láz” idején – Balázs Béla a hazai értelmiség háború előtti Párizs-rajongásának megrendüléséről írott esszéjében a francia kultúrát „stagnáló absztrakt kristályrendszerként” ábrázolta, amely „mozdulatlan és jövőtlen.”⁹¹

Az intellektualitás és racionalitás visszaszorulása természetesen nem a háború gyors következménye volt a magyar szellemi életben; a századforduló európai nemzedéke már nem a pozitívizmus és a racionális megismerés bűvkörében élt, mint elődei. Az 1914 előtti években – különösen a fiatal értelmiségieknél – Nietzsche, Freud és Henri Bergson, az irracionálisitást

⁸⁶ IGNOTUS: Párizs előtt. *Világ*, 1914. szeptember 10., 1–2. Idézet: 1. Az egymás kultúráinak egymás ellen való megvédése is háborús klisé volt.

⁸⁷ Sz. n.: Francia frázisok (*Toll és tör*). *A Hét*, 1914. október 4. 604–605. Idézet: 604.

⁸⁸ Uo. 604.

⁸⁹ Sz. n.: Nordau (*Toll és tör*). *A Hét*, 1914. október 4., 605.

⁹⁰ Sz. n.: A francia gloire (*Toll és tör*). *A Hét*, 1914. október 18., 631.

⁹¹ BALÁZS Béla: Párizs-e vagy Weimar? *Nyugat*, 1914/16–17. 200–203. Idézet: 201.

felszabadító gondolkodók neve csengett jól.⁹² Nietzsche és Freud összeurópai hatása jól ismert. Ha most csak Henri Bergsonnak a magyar szellemi életre gyakorolt hatását tekintjük, akkor azt látjuk, hogy ő is olyan egymástól távol eső szellemiségekre tudott hatni, mint például magyar tanítványára, Dienes Valériára, a fiatal Babits Mihályra, vagy éppen Kassák Lajosra, aki a végzetesen mechanizált társadalom ellensúlyozására tartotta alkalmasnak a bergsoni „életerőt”. Francia tanítványán, Édouard Le Royn keresztül Bergson Prohászka Ottokárra, a hazai katolikus megújulás emblematikus alakjára is hatással volt. A *Nyugatban* a Nietzsche életmámorából és arisztokratikus egyéniségkultuszából merítő úgynevezett impresszionista kritika, illetve a *l'art pour l'art* fontos szerepet töltött be a háború előtt,⁹³ Freud hatása is kimutatható, ami azonban Bergson 1914 előtti recepcióját illeti, a *Nyugat* írói nem érdeklődtek iránta, helyette az Anatole France által megtestesített racionalitást és kételkedést tartották iránymutatónak. (France volt a lap 1914 előtt legtöbbet hivatkozott külföldi szerzője is.)⁹⁴ A háború legelején – legalábbis Ady számára – még mindig Anatole France volt a fárosz, amelyhez igazodni lehetett a zavaros időkben.⁹⁵ Nem így más nyugatos írók számára. Amikor 1914 őszén bejárta az európai sajtót, hogy az idős francia író is a frontra vonul, Ambrus Zoltán bírálta, és, többek között, Hatvany Lajos is negatív példaként hivatkozott rá *Harcoló betűk* című írásában (lásd alább.)

A háború előtti magyar szellemi életre a német kultúrkritika is hatással volt: Lukács György – és rajta keresztül Balázs Béla – a korabeli német társadalom anyagiasságával szembeni esztétikai ellenállást hirdető Stefan George hatása alatt álltak, és szembefordultak az impresszionizmussal és a *l'art pour l'art*-ral. Esztétikai orientációjuk már a háború előtt eltávolította őket a *Nyugattól*, de ebből nem következett egyenesen, hogy egysége-

⁹² Roland N. STROMBERG: *Redemption by War. The Intellectuals and 1914*. The Regent Press of Kansas, Kansas, 1982. 61–62.

⁹³ Lásd például VEZÉR Erzsébet (sajtó alá rend.): *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Akadémiai, Budapest, 1975. 17–18.

⁹⁴ BALÁZS Eszter: „Az intellektualitás vezérei”. i. m. 93.

⁹⁵ Ady Endre: Vigasztaló Anatole France. *Nyugat*, 1914/16–17. 267–268.

sen üdvözölték volna a háborút. Míg Balázs Béla Budapestről euforikus állapotban vonult önkéntesként a szerb frontra,⁹⁶ addig Lukács György, akit a háború kitörése Heidelbergben ért, a kezdetektől elutasította a háborús lelkesedést. A német értelmiség háborús szerepvállalásának szentelt értekezésében (*Die deutschen Intellektuellen und der Krieg*) nem az európai liberális értelmiségi, hanem az orosz „forradalmár” értelmiségi magatartását nevezte meg a nacionalista befelé fordulás ellenszereként.⁹⁷

Kifejezetten háborús várakozásról is beszélhetünk az első világháború kirobbanását megelőző években az európai értelmiség körében. Németországban a nyugatellenes kultúrfilozófusokat, valamint az expresszionisták egy részét a háborúhoz kapcsolódó apokaliptikus képzetek jellemezték, míg Olaszországban a futuristák a mozgás, a radikális megújulás megtestesítőjeként tekintettek egy eljövendő háborúra.⁹⁸ A német és olasz fiatal művészeket, írókat az a meggyőződés vezette, hogy a háború nem más, mint a művészetel rokon alkotói őselv: a futuristák a mozgást ünnepelték, a fiatal német írók pedig azt vallották, a mélyebb igazságok nem a kultúrában, hanem a megtapasztalásban rejlenek.⁹⁹

A tett és a szó szembeállításának meghaladása 1914 októberétől

A tett és a szó szembeállításának példái akkor fogatkoztak meg a *Nyugatban*, amikor az írók tudomást, tapasztalatokat szereztek a harctérről, és következőképp a tanúságtételek felé fordultak. Felismerték, hogy „mint minden társadalmi cselek-

⁹⁶ Vonatkozó naplójegyzetei az önvádról, a tehetetlenség érzéséről is számot adnak. FÁBRI Anna: i. m. 5–27.

⁹⁷ Első megjelenés: *Text-Kritik*. Heft 39–40., 1973. 65–69. Magyar nyelven: *Valóság*, 1974/11. 41–44. Lásd még FEKETE Éva: Lukács György az első világháború éveiben. *Valóság*, 1977/2. 36. Lukácsot is behívták fegyveres szolgálatra, de 1916-ban fölmentették.

⁹⁸ Lásd például Richard HERZINGER: A nagy megtisztulás vagy világháború az új emberiségért. A német szellem mozgósításáról. *Enigma* (Háború 2.). 2001/29. 30.; Robert WOHL: i. m.

⁹⁹ Uo.; Jeffrey VERHEY: i. m. 127.

vés, a háború is rá van utalva a résztvevők közötti nyelvi kommunikációra”.¹⁰⁰ Szabó Dezső 1914 októberében közölt elbeszélésében a frontvonalon bukdácsoló író képét tárta az olvasók elé, aki egyvalamire jó csak, arra, hogy szemtanú legyen.¹⁰¹ Szabó elbeszélésével azonos lapszámokban kezdte el publikálni Szomory Dezső is (nem fedve fel kilétét) fikciós haditudósításait a nyugati hadszínterről: ez lett a *Harry Russel-Dorsan harctéri levelei*, az egyik legjobb magyar első világháborús regény.¹⁰²

1915 januárjában már kifejezetten a háború dokumentálása került előtérbe. Lengyel Menyhért a „jó írók” jelentkezését várta, akik képesek erre:

„[...] igen nagyon fontos, hogy becsületes emberek s jó írók közvetlen tapasztalataikat adják át a következő nemzedéknek. [...] lesz egy törekvés, mely a szépírói szemén és tollon keresztül akarja érzékeltetni a mai eseményeket s idealizálni a háborút. E törekvéssel szemben dokumentumoknak kell lenni arról, hogy ezt a háborút, ha már ránk kényszerítették, nemzetünk becsületesen és a legnagyobb bátorsággal küzdi végig – de a háborúba magába senki sem szerelmes, fájdalmas és nyomorúságos dolognak tartja, mindenki szenved alatta s legmélyebb emberségében bántva érzi magát általa. [...] Ami most történik, ahhoz képest a legmerészebb fantázia és kitalálás is szegényes, igazán nem kívánunk mást, mint a valóság hű visszaadását.”¹⁰³

Míg Lengyel az íróktól a szigorú dokumentálást várta el, addig a harctéren küzdő Halász Gyula az irodalomtól éppen a valóság megszépítését remélte: „Hálás vagyok az irodalomnak, mert ennek köszönhetem irodalmi látásomat, amely úgy megszépíti a dolgokat, jelenségeket. Talán megbocsátható ez az önérzetes kijelentés, de soh'sem voltam annyira áthatva annak a nagy rangkülönségnek az értékétől, ami az irodalmi szemű embert az átlagembertől elválasztja. [...] Az ágyúk dörgésében kiválogatódhatnak az értékek [...]”¹⁰⁴ A szintén katona Kertész

¹⁰⁰ Horst Thomé: i. m. 11.

¹⁰¹ Szabó Dezső: Az élehetetlen ember leveleiből I–IV. *Nyugat*, 1914/20. 370–372. Idézet: 370–371.

¹⁰² Sz. n. [SZOMORY Dezső]: Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. *Nyugat*, 1914/20. 374–384.

¹⁰³ LENGYEL Menyhért: Fényes László: A szerb harctérről. *Nyugat*, 1915/1. 48.

¹⁰⁴ Tábori posta. Halász Gyula tábori leveleiből. *Nyugat*, 1914/20. 392.

István frontról küldött levele viszont éppen hogy relativizálta a szellem, az intellektus szerepét a harctéren: „Most minden intelligenciám az óra az öklömön – vagy azok a gyönyörű hazasóhajtások.”¹⁰⁵

A tett és a szó, a front és a hátszág szembeállításának meghaladására a határozottan háborúpárti *Új Idők*ben is volt példa a lap haditudósítója, Nagy Endre kötetei kapcsán. A *Tábori levelek* ismertetésekor Herczeg Ferenc ugyanazt hangsúlyozta – ami a *Nyugat*ban is kezdetben módja volt a szó rehabilitálásának –, hogy a tanúságtétel a hiteles irodalom a háborúban: „Ezek a levelek talán azért olyan közvetlenek, mert nem írók dolgozószobáinak meghitt csendjében születtek, hanem magában a háborúban [...] egy láthatatlan távcsövön keresztül élénk tárják magát a háborút, a nagy regényt, a nagy drámát, a nagy mitológiát.”¹⁰⁶ A lap közölte Nagy Endre előszavát is, melyben az író hangsúlyozza, a kötetben szereplő „levelek” irodalmi és dokumentumértékkel is bírnak, szerzőik pedig fontosabbak a haditudósítóknál: „De a háborúban a legeggyűbb lélek is íróvá válik. – [...] Sőt minél kevesebb írói hajlandóság van valakiben, annál jobb író lesz belőle a háborúban. Mert a huncut íróban mindig ott lappang a hiúság, hogy az események és benyomások fölé kerekedjék. »Színez« az istenadta [...]» A *Csataképek* című kötet ismertetésekor Herczeg Ferenc szintén kiemelte, hogy Nagy Endre elhatárolódott az írói professzionalizmustól és, hogy műveit „maga az élet komponálta”.¹⁰⁷ Itt is hosszan közölte Nagy Endre előszavát, melyben az író-haditudósító a szavak relatív jelentőségét hangsúlyozta a fényképekhez vagy a festményekhez képest: „Aki modern csataképet akar festeni, szavakkal fessen. A szó mégiscsak fürgébb valami. Benéz a lövészárkokba, kifürkészi az ágyúütegek rejtett fedezékeit, a tág panorámában észreveszi a törpe egyén szenvedéseit. Igaz, hogy a szó akkor is csak szó marad. A szó és a valóság között min-

¹⁰⁵ Tábori posta. Kertész István levele. *Nyugat*, 1914/20. 393.

¹⁰⁶ Szerk. [HERCZEG Ferenc]: Tábori levelek (összeáll. Nagy Endre. Singer és Wolfner). *Új Idők*, 1915. január 17. 93.

¹⁰⁷ Szerk. [HERCZEG Ferenc]: Csataképek (összeáll. Nagy Endre. Singer és Wolfner). *Új Idők*, 1915. január 24. 116–120. Idézet: 116.

dig megmarad az a különbség, ami a gránát robbanása és egy elordított »bum« között megvan.”¹⁰⁸ A szó fokozatos és részleges rehabilitálása annak a felismerésnek volt köszönhető, hogy „a tett nem haladja meg a beszédet, hanem éppen azáltal keletkezik, hogy a beszéd a káoszt rendezett képzetekké alakítja az emberek fejében”.¹⁰⁹

A meghaladás másik módja a német szellemi élet felmagasztalása volt. Felvinczi Takács Zoltán, aki a legbuzgóbban méltatta a *Nyugatban* a német szövetségest, például szembeállította a német „szakszerűségre törekvést” a „francia ösztönösséggel”.¹¹⁰ Bárdos Artúr *Német impérium* című esszéjében a német kultúraközvetítést dicsérte.¹¹¹ Schöpflin Aladár, aki Felvinczi mellett egy ideig a német szövetséges legfőbb méltója volt a *Nyugatban*, az év végén beszámolt a német értelmiség körében olvasmányaikról készített ankétról, és amely szerinte azt is bizonyítja, hogy megkezdődött a hosszú háborúra való berendezkedés.¹¹² Schöpflin ekkor már meghaladottnak vélte a tett és a szó szembeállítását: „A háború első sebesültjei ma már javarészt kigyógyultak és mehetnek vissza, vagy vissza is mentek már a harctérre. Közöttük van az irodalom is. Talán a legelső sebesült volt, azt hittük, gyógyíthatatlan is lesz, s ma örvendve nézhetjük, kezd már gyógyulni, sebe nem is volt olyan halálos s ha nem is állt még teljesen talpra, tud már tenni is valamit.”¹¹³ Egyrészt kiemelte, hogy a modern irodalom szkeptikus lett a háborúval, másrészt pedig, hogy a régi romantikus háborús költészet képtelen visszaadni, mit jelent a modern háború és ezért a lelkesítés feladatát az irodalom helyett a sajtónak kell ellátnia.¹¹⁴ Egyúttal azonban arra is figyelmeztette az írókat, hogy erkölcsi feladatuk kivenni a részüket a

¹⁰⁸ Uo. 116–117.

¹⁰⁹ HORST THOMÉ: i. m. 12.

¹¹⁰ FELVINCZI TAKÁCS Zoltán: A magyarok és a németek. Lénárd Jenőnek ajánlom. *Nyugat*, 1914/21. 449–451. Idézet: 450.

¹¹¹ BÁRDOS Artúr: Német impérium. *Nyugat*, 1914/22. 506–508.

¹¹² SCHÖPFLIN Aladár: Irodalom. *Nyugat*, 1914/24. 603–607. Idézet: 603.

¹¹³ Uo. 603.

¹¹⁴ Uo. 605.

háborús erőfeszítésekből.¹¹⁵ Lengyel Menyhért, aki korábban az irodalom feladatának a szigorú dokumentálást tekintette, 1915 tavaszán már elsősorban azt várta a könyvektől, hogy „dokumentumai lesznek annak, hogy az irodalom élt”.¹¹⁶ De olyan író is volt, aki a modern, ipari háború szavakkal való kifejezhetetlenségét hangsúlyozta, mint például Barta Lajos a háború kitörésére emlékezve: „A háború véres, brutális valósága mellett csak árnyék, csak lehelet minden szó, minden kifejezés, mely ezt a kifejezhetetlen valamit a gondolatok és a látományok elé akarja idézni. A háború irtózatossá voltáról csak egy valóság adhat sejtelmet: maga a háború. De még annak az átélése is csak részletbenyomást ajándékozhat az átélőnek, magának az egész feneketlenségnek a befogadása és megtartása túl van az emberi idegzet elviselő képességén.”¹¹⁷

„A kulturális munka továbbfolyik.”¹¹⁸ A szellemi tevékenységek hivatalos rehabilitálása

A szó és a tett szembeállítása akkor kezdett háttérbe szorulni a magyar szellemi életben, amikor 1914 októberében államilag rehabilitálták a hátországi szellemi-alkotó munkát. Az „augusztusi láz” idején csak nagyon kevesen voltak olyanok, mint például Ferenczi Sándor pszichiáter, akik arra hívták volna fel a figyelmet, hogy a háborús felfordulás közepette is meg kell őrizni a szellemi-kulturális értékeket: „Háborúban pedig ne tagadjuk meg gyáván az élet magasabb kultúrértékeit, s ne áldozzunk fel belőlük többet, mint amennyit okvetlenül szükséges.”¹¹⁹

¹¹⁵ Uo. 604.

¹¹⁶ LENGYEL Menyhért: Móricz Zsigmond: Mesék a zöld fűvön (Elbeszélések, Athenaeum). *Nyugat*, 1915/7. 401.

¹¹⁷ BARTA Lajos: Budapest boldog akar lenni! *Nyugat*, 1915/4. 223–224. Idézet: 224.

¹¹⁸ SZ. n. [HERCZEG Ferenc]: Biztató jelenségek. *Magyar Figyelő*, 1914. november 1. 247.

¹¹⁹ FERENCZI Sándor: A veszedelmek jégkorszaka. *Nyugat*, 1914/16–17. 268.

Az első, felfokozott hetek elteltével a kormány végül zöld utat adott a felfüggesztett szellemi-kulturális tevékenységek továbbfolytatására.¹²⁰ Ignotus a *Nyugat*-ban a bejelentés nyomán figyelmeztetett, hogy a háború „végeláthatatlanul” elhúzódhat, ezért szükség van a békében megszokott tevékenységek folytatására.¹²¹ Szerinte az aszkézis, a spórolás éppúgy rossz döntés, mint a szellemi-kulturális tevékenységek felfüggesztése, mert „a hadban álló sereg mögött a békeélet változatlansága az igazi tápvonal”.¹²² A költekezés visszafogásának, illetve ösztönzésének kettős beszédmódja végig meghatározó volt a háború alatt Magyarországon, míg a szellemi tevékenységek továbbfolytatására való biztatás ettől fogva folytonos volt.

Az első hónapok elteltével Európa-szerte mindenhol a háborús céloknak alárendelt szellemi-kulturális tevékenységek továbbfolytatására szólítottak fel: egyrészt – közvetett módon – a győzelem, másrészt a remélt mihamarabbi békében a jelentős kulturális élet biztosítékaként tekintettek rájuk. Ahogy a többi hadviselő ország esetében, a magyar egyetemeken is a tanítás folytatására ösztönöztek.¹²³ A *Magyar Figyelő* szerint az otthon maradt fiatalság komoly, kötelességteljesítő és új értékek felé orientálódik; számára „a léhaság, az anarchia, a fecsegés nem lesz többé virtus”.¹²⁴ A „fecsegés”, a fölösleges szócséplés képe itt is a beteg békeévek szimbólumává vált, ahogy azt Kosztolányinál is láthattuk. Együttal rendreutasították (és egyben meg is bélyegezték) „a fogvacogás hőseit” és az aggódó-

¹²⁰ Sz. n. [HERCZEG Ferenc]: Biztató jelenségek. i. m. 246–247. Erre legkorábban Ignotus a *Világ*-ban már augusztus végén felhívta a figyelmet. IGNOTUS [Pál]: Cívilháború. *Világ*, 1914. augusztus 27. 1–2.

¹²¹ IGNOTUS [Pál]: Stílus. *Nyugat*, 1914/21. 397–401.

¹²² A szellemi-alkotó tevékenységek továbbfolytatására ösztönöztek az első hónapok elteltével mindenhol. Lásd például Martha HANNA: i. m. 65.

¹²³ Sz. n. [HERCZEG Ferenc]: Biztató jelenségek. i. m. 246–247. Lásd például Franciaországhoz: Martha HANNA: i. m. 66–67. Olaszországhoz: Andrea FAVA: War, National Education and the Italian Primary School, 1915–1918. In: JOHN HORNE: *State, society and mobilization in Europe during the First World War*. i. m. 53–69.

¹²⁴ Sz. n. [HERCZEG Ferenc]: Biztató jelenségek. i. m. 247.

kat,¹²⁵ miként Andrassy Gyula is rápirított a hátország kétkezdőire még 1914 őszén.¹²⁶

Alexander Bernát is kiállt amellett, hogy vissza kell térni a szellemi-kulturális élet normális menetéhez: „De kimondatott, hogy a kulturális munka tovább folyik, a lehetőségekhez képest, az egész vonalon, és mi szót fogadunk.”¹²⁷ A gyakorlatban ez nem ment könnyen, Herczeg Ferenc ennek hangot is adott a karácsonyi könyvvásár kapcsán, amikor az irodalmi termelés „depresszióját” regisztrálta.¹²⁸

Lenhossék Mihály rektor a Budapesti Tudományegyetemen rendezett háborús előadáscikluson a szavak háborús jelentőségét igyekezett rehabilitálni a hátországi értelmiség – különösen a tudósok – védelmében:

„Igaz, hogy most a tettek beszélnek, s a szavak csak másodrendű jelentőségűek. De ne becsüljük kevésre a szavak irányító, megnyugtató, lelkesítő hatását a társadalomra s küzdő fiaink lelkületére is. Ilyen nagy időkben a közvélemény méltán elvárja a tudomány férfaitól, hogy tudásuk és kutatásaik fáklyájával megvilágítsák a világot megrendítő nagy események mélyebb okait, történelmi hátterét, a jelen s a jövő függő kérdéseit és feladatait. Egyetemünk se maradhat távol a háborúhoz fűződő nagy kérdésektől. Mi tudósok nem akarunk elszigetelt olümposzi magaszlatokon maradni, hanem nemzetünkkel összeforrvá, tudományunkkal éltetni és hatni, az eleven nemzeti élet munkásai akarunk lenni.”¹²⁹

Lenhossék szerint ezt a kormányzat is felismerte, s gondoskodik arról, hogy „épen maradjanak a rendes nemzeti élet kerelei”. Hasonló a helyzet Németországhoz, vélekedett, ahol „éppoly

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ ANDRÁSSY Gyula: A háború és társadalom. *Magyar Figyelő*, 1914. október 16. 76–77., 81–82.

¹²⁷ ALEXANDER Bernát: Finánczy Ernő. Új neveléstörténeti műve alkalmából. *Magyar Figyelő*, 1914. december 16. 420.

¹²⁸ Sz. n. [HERCZEG Ferenc]: Háború és irodalom. *Magyar Figyelő*, 1914. december 1. 407.

¹²⁹ LENHOSSÉK Mihály: A háború és az egyetem (A budapesti magyar királyi tudományegyetem aulájában, 1914. dec. 4-én megtartott előadás). *Budapesti Szemle*, 1905. 161. k. 457. sz. 62–74. Idézet: 62. A háborús előadásciklus elemzéséhez lásd TURBUCZ Péter: Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben – történeti vázlat. *Jelkép*, 2016/1. 81–96.

kevésbé némultak el és haltak ki a tudomány csarnokai, mint minálunk”. Ráadásul a tudományos munka ilyen időkben „valóságos mentsvár”. A háború totalitásánál fogva arra kényszeríti a háterszág értelmiségét, hogy a segítőakciók mellett saját szakterületén is részt vegyen a háborús erőfeszítésekben.¹³⁰

Szó és cselekvés szembeállításának összekapcsolása a katonaköltők méltatásával, valamint a háterszági értelmiség megvádolásával

A szellemi-kulturális tevékenység támogatása ugyanakkor jól megfér a szó és a tett, a cselekvés szembeállításával az establishmenthez közeli, erőteljesen háborúpárti lapokban. A háború Európa-szerte együtt járt a békeidők modern társadalmának bírálatával (lásd az önzés, az anyagiasság, az individualizmus, a nagyvárosi életmódok elítélésével).¹³¹ Prohászka Ottokár püspök például 1914 októberében a tettek korát méltatta, amely „új kultúrába s új civilizációba” vezet: „Új világok megteremtésére úgyis tettek kellenének, s van-e nagyobb tett, mint az ilyen világesemény?!¹³² Szerinte a háború reakció az európai társadalmak „túlzó individualizmusára”, és „felpezsdítve a blazírt közszellemet” előkészíti a terepet a „lelki élet fokozásához”. A háború előtti kultúra szerinte túlzott intellektualitását is meg kell haladni: „legnagyobb gyengéje ennek a kultúrának az az intellektualista mámor, mely elfelejti, hogy az életet fogalmakkal ki nem merítheti, bármennyire fokozza is s fejlessze a tudományt”.¹³³ A Budapesti Központi Segítő Bizottság (a továbbiakban BKSB) háborús előadás-sorozatán mondott beszédekben pedig arra mutatott rá, hogy a „szó”, a széttagoltságához vezető viták helyébe a „tett”, a közösségért való önfeláldozás lép: „Egyszerű fiaink hősök lesznek, kik beszélni nem, de ten-

¹³⁰ LENHOSSÉK Mihály: i. m. 66.

¹³¹ Lásd például Jeffrey VERHEY: i. m. 126.

¹³² PROHÁSZKA Ottokár: Hajnalodik-e már? *Magyar Figyelő*, 1914. október 16. 92–103. Idézet: 92.

¹³³ Uo. 98.

ni tudnak, kiknél csak egy gondolat járja: küzdeni s győzni s ezért mindent, önmagukat is odaadni.”¹³⁴ Mindezekre rímelt a kitartóan és erőteljesen háborúpárti *Új Időkben* a háború kitörésekor már több mint ötvenéves Lenkei Henrik *Végítélet* című verse is:

„Most kitudódik: ki erős, ki gyáva,
Most válik el: ki a sas, ki a páva, [...]
Többé nem ül a szó a tett helyébe, [...]
A rothadásnak minden fene szörnye
Belefullad a rémes vérözönbe, [...]”¹³⁵

Herczeg Ferenc 1914. november végén, a BKSB háborús előadásciklusán elhangzott *A közkatona* című írásában a hősként ábrázolt, egyszerű származású katonákat szembeállította az otthon maradt polgárokkal, „akiknek a polgári élet megszokott kényelme Nessus-inggá lesz, amely állandó szégyen tüzeiben égeti a testüket és a lelküket”.¹³⁶ A polgár bírálatától csak egy lépés volt a háterszágban maradt értelmiség bírálata – azzal a különbséggel, hogy itt Herczeg megkülönböztette az értelmiség csoportjait: „a magyar értelmiség”, amelyhez magát is sorolta, a hosszú béke miatt nem volt erkölcsileg felkészülve a háborúra, de „igazi antimilitarista” sem volt, szemben a „nacionalizmust” és a „hadi *gloire*”-t elavultnak tartó hazai „intellektuellekkel”.¹³⁷ A fogalomhasználat folytonosságot mutat a háború előtti vitákkal, egyúttal a „magyar”, illetve a „univerzalista” értelmiségi szembenállásra egyszerűsíti az ellentétet. Az író magasabb rendűnek ábrázolta a meghalni kész katona harci kiáltását is, mint a költő vagy a tudós szavát: „És az artikulálatlan *Rajta!* vagy *Hurrá!* kiáltás, amellyel a közkatona a halálba indul, a legmélyebb szó, amit emberi száj kimondhat.”¹³⁸

¹³⁴ Háború és vallás – Prohászka Ottokár beszéde. *Budapesti Hirlap*, 1914. november 8. 1–3. Idézet: 3.

¹³⁵ LENKEI Henrik: *Végítélet*. *Új Idők*, 1914. november 22. 537.

¹³⁶ HERCZEG Ferenc: *A közkatona* (A Ritzben rendezett *Háborús délután* alkalmából írta és előadta). *Magyar Figyelő*, 1914. december 16. 409–413.

¹³⁷ HERCZEG Ferenc: *A közkatona*. i. m. 412.

¹³⁸ Uo. 411. Ugyanez a gondolat más megfogalmazásban szerepel a szöveg egy átiratában: „A halálba induló katona artikulálatlan hurrá kiáltása a leg-

Beöthy Zsolt az egyetemi háborús előadás-sorozat alkalmából elhangzott beszédében állította szembe a háborút mint kultúrát a béke idejének kultúrájával.¹³⁹ E tétel bizonyításához Beöthy a kultúrának a hazai konzervatív elitekre jellemző elitkulturális definícióját kínálta – pontosabban „érzelmi-erkölcsi kultúráról” beszélt –, amely ugyanakkor nemcsak a tömegkultúra, hanem a „dekadensként” leírt modern kultúra antitézise is.¹⁴⁰ A szó és a tett szembeállítása e gondolatmenetben is megjelenik: „Mi voltaképp a kultúra? Semmi esetre sem az életnek az a tétlen, ernyesztő, bomlasztó felfogása és vitele, mely csak élvezetet, nemest és nemtelent, kínál és követel. Nem az a léha frázis, amellyé az úgynevezett esztéták zagyva nyelvén eltorzult. Ellenkezőleg, inkább az az élet, mely tudni akar, dolgozni akar, szeretni akar embert és hazát. Nem csak élvezetre váró idegei vannak, hanem munkás izmai is.”¹⁴¹ A dekadensnek mondott, azaz befelé figyelő, érzékenységet hangsúlyozó, és éppen ezért gyakran nőiesként ábrázolt kultúrát már a háború előtt is szembeállították a férfias, tette kész kultúrával – ez a szembeállítás a háborúban élet-halál kérdése lett; akire rásütötték, hogy dekadens, arról feltételezhető volt, hogy a háborús erőfeszítéseket is veszélyezteti.¹⁴²

A szó és a cselekvés szembeállítása olyannyira elterjedt volt a háború első hónapjaiban a hazai irodalmi lapokban, hogy a *Múlt és Jövő*ben, amely cionista kulturális folyóiratként egyszerre volt a monarchiának, Magyarországnak és az egyetemes zsidóságnak elkötelezett, szintén nyomát találjuk ennek. A lap értelmezésében a tett a zsidó háborús részvételt jelentette, azoknak válaszul, akik ezt cáfolni igyekeztek: „A háborúban a tettek hazafisága dominál. A béke beköszöntésével pedig a

mélyebb szó, amit emberi száj kimondhat. Mélyebb a költő és a tudós szavánál.” HERCZEG Ferenc: Előszó. In: Uő. (szerk.): *Mikszáth Almanach az 1915-ik évre*. Egyetemes Regénytár, Budapest, 1915. IV.

¹³⁹ BEÖTHY Zsolt: Háború és kultúra. *Budapesti Szemle*, 1915. 161. k. 457. sz. 26–33. Idézet: 32–33.

¹⁴⁰ Uo. 30.

¹⁴¹ Uo. 27.

¹⁴² Lásd például George L. MOSSE: i. m. 62–63. A magyar példákhoz lásd BALÁZS Eszter: „Az intellektualitás vezetői”. i. m. 58., 71., 212., 230.

csatatéri hősök hazafiságát ismét monopóliumba veszik a száz-hősök, a frázisok vitéz gárdistái, akik esetleg most, a komoly tettek napjaiban lakk cipőben sétálva és szimulálva vigyáznak itthon a maguk drága bőrre és a haza sorsára.”¹⁴³

A kormányközeli *Magyar Figyelő*ben csak 1915 elején kezdtek szembeállítani a cselekvést a passzívnak ábrázolt kulturális-szellemi élettel, valamint a háborút az azt megelőző békével, tehát majd egy fél év elteltével a *Nyugathoz, A Héthez* vagy éppen a *Világhoz* képest, amelyek az „augusztusi láz” idején jártak élen e beszédmód formálásában. Ennek legfőbb oka, hogy a konzervatív „hivatalos” írók számára, akik mindig is a nemzetet helyezték munkásságuk középpontjába, a háború a művészi önkifejezés szempontjából nem jelentett olyan horderejű változást, mint „a művészet szabályai” szerint működő irodalmi körökben, és ezért eleinte nem érezték szükségét a szembeállítás hangsúlyozásának. Amikor azonban a *Nyugatban* és a *Huszádik Században* már megjelentek a kétség első jelei, a konzervatív írók is felfedezték maguknak ezt a frontot és hátországot hatékonyan szembeállító beszédmódot. A *Magyar Figyelő*ben a szembeállítások a férfiasság, hősiesség témájához is kapcsolódtak: „Túlfinomulni kezdő, idegeinket elpetyhüszítő kultúránkban [...] [a] harccal járó férfias erényeket mint brutális támadást az előkelő, magasabb rendű kultúrélet ellen, lenézték és elítélték.”¹⁴⁴ Laurentzi Vilmos, akinek *Új nevelési ideál* címmel publikált javaslataiból származnak e sorok, a következő nemzedékek háborús készlettségét azért kívánta növelni (a céllövészet és a vívás középiskolai tantervbe bevezetése, valamint a kuruc „játékos vitézség” népszerűsítésével), hogy képesek legyenek megvédeni „a kultúrkinccseket”. Hasonló javaslatai másoknak is voltak: például Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke *A háború eddigi mérlege* című, 1915 tavaszán publikált esszéjében az iskolai képzést dicsérte, mert beváltak a tartalékos tisztek, ugyanakkor a testnevelés

¹⁴³ SECUNDUS [PATAI József]: Palesztináról (Tollhegyről). *Múlt és Jövő*, 1915. február. 74.

¹⁴⁴ LAURENTZI Vilmos: Új nevelési ideál. *Magyar Figyelő*, 1915. január 1. 46–50. Idézet: 47.

átalakítását is javasolta, és a specializáció, valamint a versenysport helyett az önfegyelmézést és a testi erőt jobban hangsúlyozó tömegképzés szükségessége mellett érvelt.¹⁴⁵

A további cikkek is, mint amilyen például a *Magyar Figyelő* újrólévi köszöntője volt, szintén előszeretettel állították szembe a háború előtti és alatti magatartásformákat. Herczeg „önhitt és önimádó [értelmiségi] nemzedékről” beszélt, amely most „a tisztító nagy vérfürdőben” erkölcsössé válhat.¹⁴⁶ A háború szerinte olyan régi igazságokat rehabilitál, mint például a hazaszeretet, a nemzeti érzés, a vallásosság és a tekintélytisztelet.

Alexander Bernát a „háború filozófiájáról” elmélkedett: megkülönböztette a háború tényét (vérontás, pusztítás) annak értékétől (erő, nagyság érzése): „A háború emberi cselekvés, ami időben az államnak cselekvénye, tehát mint minden cselekvénynek neki is van célja és mint minden cselekvési célnak, neki is a cselekvő bizonyos értéket tulajdonít. [...] Ennyiben a háború az értékek világába is tartozik és ennyiben tárgya a filozófiai elmélkedésnek, amely a háború jelentőségét, kultúrai és emberi értékét vonja vizsgálat alá.”¹⁴⁷ A kantianus filozófus, aki az intellektualizmus tudós képviselője volt a háború előtt, a háború alatt nyíltan az individualizmus, és burkoltan az intellektualizmus bírálójává vált: „a mi modern kultúránk micsoda lejtőn visz bennünket az anarchikus individualizmus felé, ahol mindenki csak magával, barátaival, élvezeteivel, tudományával, művészetével foglalkozik”.¹⁴⁸

Írásában Alexander a meghaladni remélt békeévekben szerepet vitt értelmiségiek felelősségére is rámutatott: „Támadtak költőink, íróink, tudósaink, publicistáink, akik nem a nemzet jövőjén, hanem múltján estek kétségbe, mert a jövőről ők akar-

¹⁴⁵ BERZEVICZY Albert: A háború eddigi mérlege. *Budapesti Szemle*, 1915. 162. k. 461. sz. 176.

¹⁴⁶ Sz. n. [HERCZEG Ferenc]: 1914. *Magyar Figyelő*, 1915. január 1. 74–75. Idézet: 74.

¹⁴⁷ ALEXANDER Bernát: A háború filozófiájáról. *Magyar Figyelő*, 1915. január 1. 91–105. Idézet: 91–92.

¹⁴⁸ Uo. 93. Alexander Kant-rajongásához lásd SZEMERE Samu: Bevezető tanulmány. Alexander Bernát. In: ALEXANDER Bernát: *A művészet. Válogatott tanulmányok*. Vál. és bev.: SZEMERE Samu. Akadémiai, Budapest, 1969. 18–19.

tak gondoskodni, idegen lélek, idegen szellem bőséges beoltásával és a nemzet múltjának energikus megtagadásával.”¹⁴⁹ A fenti szövegek szerzőihez hasonlóan ő is összekapcsolta a háború és a maskulin szerepek megújulása, illetve a nagykorúvá válás kérdését: „A legbékésebb emberek elszánt, vitéz, halálmegvető férfiakká lettek máról-holnapra. [...] ha az államunkat meg akarják alázni, eltiporni, akkor ráeszmélünk arra, hogy férfiak vagyunk, akik nem hagyják magukat.”¹⁵⁰ Egyúttal a háborút szellemi küzdelemként ábrázolta, ahol az észnek kell győzedelmeskednie: „A háború, azt hittük, durva erőszak, amelyre nemzetek sorsát nem szabad bízni. Nem igaz: szellemek küzdenek egymással, és az ész, a tiszta fennkölt szellem fog győzni.”¹⁵¹

A hátrországi írók és értelmiség passzivitásának tematizálása – ami a hazaárulás vádját is magába foglalhatta –, 1915 elejétől vett fordulatot. Ez egybeesett azzal, hogy az erőteljesen háborúpárti lapok kitüntetett figyelmet kezdtek szentelni annak a kérdésnek, hogy mi tekinthető háborús irodalomnak. Az *Új Idők* – szétválasztandó az ocsút a búzától – a minőségi hadirodalom meghatározására törekedett.¹⁵² Az *Élet* katolikus irodalmi hetilap szerint háborús irodalom nem terem máshol, csak a harctéren.¹⁵³ Miközben a „háborús irodalom” definiálását tekintve nem volt teljes összhang az erőteljesen háborúpárti lapoknál sem, egy dologban nem volt vita köztük: a Przemysl várában rekedt Gyóni Géza költészete kiemelkedő.

Az 1902 óta publikáló Gyóni Géza háborús frontszolgálatának köszönhetően tört ki a „relatív ismeretlenségből”, és szerzett „országos hírnevet”.¹⁵⁴ A frontról küldött verseit *A Hét* már az első háborús hetekben, a *Budapesti Hírlap* 1914 novemberé-

¹⁴⁹ ALEXANDER Bernát: A háború filozófiájáról. i. m. 97.

¹⁵⁰ Uo. 95.

¹⁵¹ Uo. 105.

¹⁵² Az iránymutatás igénye azzal is összefüggött, hogy előfizetőket kívántak a fronton szerezni. Lásd Szerk.: A mi harcos gárdánk. *Új Idők*, 1915. február 21. 215.; lapalji szerk. megj. *Új Idők*, 1915. február 28. 231.

¹⁵³ LAMPÉRTH Géza: Háború és költészet. *Élet*, 1915. február 28. 194.

¹⁵⁴ Rákosi Jenő előszava. Lásd *Lengyel mezőkön, táborház mellett*. Gyóni Géza *przemysli verseinek első itthoni (bővített) kiadása*. Országos Hadsegélyező Bizottság, Budapest. III.

től közölte, de mint hadiköltőt – egy új műfaj reprezentánsaként – irodalmi lapokban többnyire csak 1915 februárjától kezdték ismertetni.¹⁵⁵ Márciusban a *Lengyel mezőkön, tábornút mellett* című Gyóni-kötet magyar kiadásáról jelentek meg kritikák: „a háborús költemények sivatagában üdítőleg hat”; „a legneme-sebb, legférfiasabb termésből való” – írta az *Új Idők*.¹⁵⁶ Ettől fogva Gyónit a határozottan háborúpárti konzervatív irodalmi lapok a remélt, háború alatti patrióta irodalmi megújulás emblemikus alakjaként kezdték ábrázolni, aki katonaként és költőként ideáltipikusan megfelel „a nemzeti morál” mércéjének. Lampérth Géza az *Életben* az otthon maradt írókkal állította szembe: Gyóni műzsája „tiszteséges, fehérszárnyú és tisztahangú”, szemben „a céda és vérbajos mocsári műzsával”.¹⁵⁷ Ez utalás volt a *Nyugat* franciás és „dekadens” tájékozódására, amit háborús kontextusban elsőként 1914 őszén a szintén katolikus kongregációs folyóirat, a *Magyar Kultúra* állított pellen-gérré.¹⁵⁸

A költőnek a magyar irodalmi hagyományláncolatban való elhelyezése sem váratott sokat magára: Gyóni Gézát nem egyszerűen hadiköltőként (azaz a fronton szolgáló költőként), hanem „a háború magyar énekeseként” ábrázolta Kéki Lajos a *Budapesti Szemlében*, mint akit szenvedései elbeszélése, „erős, férfias, lelkes temperamentuma” az irodalom élvonalába repített.¹⁵⁹ Szerinte Gyóni a magyar (háborús) irodalmi tradíció méltó folytatója; „képei is férfiasak”, „a magyar kötelességtudás és hősiesség tettei” jellemzik verseit, ami eltér a hátszágai költők, írók „ízetlen hadra noszogatójától”, akik „puszkaporszagtól

¹⁵⁵ Lásd például Gyóni Géza: Ima a lengyel dombon. *Új Idők*, 1915. február 21. 207.; Gyóni Géza: Magyar katonák dala. *Élet*, 1915. március 14. 252. Az első világháború Gyóninál is éles fordulatot idézett elő: 1912-ben még *Cézár én nem megyek* című versének antimilitarista hangvétele miatt ügyései kihallgatására került sor. SZABÓ Dániel: i. m. 12.

¹⁵⁶ Sz. n.: Versek Przemyslból. Gyóni Géza przemysli kötete. *Új Idők*, 1915. március 7. 271.

¹⁵⁷ LAMPÉRTH Géza: Háború és költészet. *Élet*, 1915. február 28. 195.

¹⁵⁸ BURJÁN Károly: Háborúnk és a szabadkőműves irodalom. *Magyar Kultúra*, 1914. szeptember 20. 53–60.

¹⁵⁹ KÉKI Lajos: A háború magyar énekes. Gyóni Géza. *Budapesti Szemle*, 1915. 163. k. 134–142. Idézet: 135.

teljesen mentes itthonukban temperálják Tyrtæusokká magukat”.¹⁶⁰ Az otthon maradt nyugatos íróknak pedig szöges ellentéte.¹⁶¹

A hadiíró, hadiköltő kifejezés – az idesorolható írók a hadi szolgálat és alkotómunka kettőseiből nyerték a legitimációjukat – Európa-szerte csak fokozatosan jelent meg (lásd *écrivains combattants*, *Frontdichter*, *Soldier-Poet*), és mindenhol megszította az irodalmi életet, recepciója is sajátos volt.¹⁶² Hogy ki az író, és mi az irodalom a háborúban, Magyarországon is eltérő véleményekhez, vitákhoz vezetett: Ady Endre már 1914 végén, azaz még a hadiköltő fogalom megjelenése előtt a hátszágai írók, költők legitimációját féltve, arra hívta fel a figyelmet a *Nyugatban*, hogy „vannak még költők, kik összes teendőiket nem a sáncároknak végzik el”.¹⁶³

Oláh Gábor a front- és a hátszágai költészet közötti különbségeket Juhász Gyula és Gyóni Gábor szembeállításával kívánta megvilágítani az *Új Nemzedékben*.¹⁶⁴ Az otthon maradt Juhász Gyula „misztikusabb, szomorúbb, lágyabb, asszonyosabb”, míg a fronton szolgálatot teljesítő Gyóni Géza „protestáns eszű, magyar, kemény és férfias”. A fronton írni gyökeresen más, mint a hátszágban: „Itt nem igen lehet finom szonetteket csiszolni; érzés, kép, forma, rím: egy percben fogan! A kultúremler hirtelen belezuhan a primitív élet sodrába.” Szerinte „Gyóni Géza a mi háborúnknak egyetlen igazi költője. [...] Versei nemcsak irodalmi produktumok, hanem lelkesítő csatadalok is.” A modern irodalomhoz több szálon kapcsolódó Oláh Gábor azonban nem állította Gyóni Gézát szembe az otthon maradt írókkal, ahogy Lampérth Géza vagy Kéki Lajos tették,¹⁶⁵ hanem a vágyott irodalmi „Isten békéje” jelképes alakjának kívánta megtenni, aki a

¹⁶⁰ Uo. 134., 136.

¹⁶¹ Uo. 137.

¹⁶² A kiadók egész Európában ideológiai és kereskedelmi okok miatt egyaránt szorgalmazták a kiadásukat, miközben természetesen nemcsak őket adták ki háborús irodalom címen. Németországban ők voltak a háború elsődleges reprezentánsai. Nicolas BEAUPRÉ: i. m. 50–53.

¹⁶³ ADY Endre: De versek írónak. *Nyugat*, 1914/23. 564.

¹⁶⁴ O. G. [OLÁH Gábor]: Juhász Gyula és Gyóni Géza (Két verseskönyv). *Új Nemzedék*, 1915. május 16. 18–20.

¹⁶⁵ Uo. 20.

konzervatív Lévy Józseftől a nyugatos Kaffka Margitig a sokszínű magyar irodalmat képes megjeleníteni.

Gyóni Géza már az 1914 őszén a magyar olvasók számára ismertté vált *Levél nyugatra* című versében¹⁶⁶ szembeállította önmagát a *Nyugat* íróival, de ennek igazán nagy hatása csak egy évvel később, az autonómiáját visszanyerni igyekvő modern irodalom erősödő háborúkritikája visszaszorítására tett kísérletben, az úgynevezett Ady–Rákosi-vitában lett.¹⁶⁷ A vita kirobbantói egyúttal úgy vélték, a kifelé vívott háborúnak egyszerűsminde befelé irányuló szellemi háborúnak is kell lennie, amely során a „nemzeti morál” ideája győzedelmeskedik.

A „szavak devalválódása” és az „értelmiség (írók) árulása” témák összekapcsolása a *Nyugat*ban

A szavak rehabilitálása hamar új szakaszhoz ért a *Nyugat*ban 1914 őszén, és összekapcsolódott a háború – eleinte mégoly visszafogott – kritikájával is: Schöpflin Aladár *A szavak háborúja* című hosszú esszéjében elsőként körvonalazta a magyar sajtóban az „értelmiség (írók) árulása” kérdését. Az „írók” vagy „értelmiség árulása” téma¹⁶⁸ már az első világháború alatt felmerült, és – amint a magyar példák mutatják – nem csak a megszállt területeken, mint például Belgiumban vagy Romániában, ahol az értelmiség egy része együttműködött a megszállókkal.¹⁶⁹ A téma hazai megjelenése egyfelől arra mutat, hogy a magyar értelmiség már a háború elején sem monolit tömbként viszonyult

¹⁶⁶ GYÓNI Géza: *Levél nyugatra – Rákosi Jenőt köszöntöm e verssel*. *Budapesti Hírlap*, 1914. november 1. 1.

¹⁶⁷ A vita elemzéséhez lásd N. PÁL József: *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady–Rákosi-vita*. University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Jyväskylä–Pécs, 2008 (Spectrum Hungarologicum); SZÉNÁSI Zoltán: *Gubancos kapcsolatháló. Egy úgynevezett irodalmi vita tanulságai*. Kézirat. 2016.

¹⁶⁸ Főként 1918 után Európa-szerte több hullámban születtek művek, amelyek vitákhoz vezettek: a leghíresebb, a francia határokon túl is visszhangra talált mű Julien Bendától a *La trahison des clercs* (1927) című esszé volt. Ennek apropóján írta meg Babits Mihály *Az írók árulása* című esszéjét (*Nyugat*, 1928).

¹⁶⁹ Az „írók árulása” témának az elfoglalt területeken való megjelenését hangsúlyozza Christophe Prochasson. Lásd Christophe PROCHASSON: i. m. 323.

a háborúhoz, másfelől arra, hogy az a kollaboráció lehetősége nélkül is megmutatkozhatott a hadviselő országokban. A magyar értelmiséget a kollaboráció helyett a szavak devalválódása foglalkoztatta. Schöpflinnél például így:

„Nagy, a többi közül kiváló egyéniség most csak a harctéren van, mert az egyedüli nagyság, amely ma érvényesülhet és értékkel bír, a katonai nagyság. A tudós, az író, a művész legfeljebb, ha a kifejezés eszközei fölött való teljesebb uralom dolgában különbözik a többi emberektől. [...] Az egész európai tudomány és irodalom együttvéve sem tudja kimondani azt a szót, amely a helyzethez és a történeendő dolgok nagyságához méltó volna.”¹⁷⁰

Példái Wilhelm Wundt filozófus, a magyarországi német származású Lénard Fülöp (Philipp Anton von Lenard) fizikus, Romain Rolland és Rudyard Kipling írók voltak, és eleddig páratlan módon egyszerre bírálta az antant, valamint a központi hatalmak táborához tartozó értelmiségieket túlzásaiért, sőt hazugságaikért. Miközben Schöpflin az elfogultságokat hangsúlyozta, Lengyel Menyhért azt tette szóvá, hogy az „intellektuális” kifejezés „mily igazságtalanul gúnyos ajkbigygyesztéssel használt megjelölés” lett a háborúban.¹⁷¹ Ez volt az első alkalom, hogy a *Nyugat*ban valaki reagált a hatalom háborúképére is. Andrassy Gyula október elején rendreutasította a háterszágban azokat, akik kételkedésüknek hangot adva kockára teszik az áldozathozatalon alapuló háborús egységet; ez a nagy visszhangot kapott írás szolgálhatott apropóul Lengyelnek arra, hogy árnyaltabban közelítse meg a háterszági közhangulat hullámvásait és, hogy relativizálni igyekezzen a pesszimizmus problémáját: „És ezt nem lehet avval elintézni, hogy: gyáva, vagy hogy: pesszimista. Mert ez az érzés és ez a kín nem is a személyes bátorság vagy gyávaság kérdése, hanem szinte

¹⁷⁰ SCHÖPFLIN Aladár: *A szavak háborúja*. *Nyugat*, 1914/20. 362–365. Idézet: 364–365.

¹⁷¹ LENGYEL Menyhért: *Olvasmányok*. *Nyugat*, 1914/20. 367–369. Idézet: 367. Ignostus is foglalkoztatta a kérdés: a háború legelején azt hangsúlyozta (a francia neologizmus másfajta magyar alakváltozatát használva), hogy az „intellektuálisok” igenis jó patrióták, hiába vetik a szemükre az ellenkezőjét. IGNOSTUS Pál: *A hazáról* (1914. aug. 15.). In: Uő: *Egy év történelem. Jegyzetek 1914 tavaszától 1915 nyaráig*. Athenaeum, Budapest, 1916. 57.

metafizikai fájdalom afelett, hogy ilyesmi lehetséges, hogy ez megtörténhetett – egy borzasztó csalódás az emberiségben s a világban, hogy civilizációt már ne is említsünk.”¹⁷²

Akárcsak Adyt *Az egyetlenek sorsa*,¹⁷³ vagy az *Az új militarizmus*¹⁷⁴ című írásaiban, Lengyel is az érdekelte, mit csináljanak azok, akik békében sem gondolták magától értetődőnek a világ rendjét, és akik értelemszerűen a háborút sem tudják automatikusan elfogadni.¹⁷⁵ Lengyel ezzel a kétkedés jogosultsága mellett állt ki, amihez szerinte a háborúval (is) szkeptikus írók, mint például Voltaire és Swift lehetnek forrás (mindketten az ellenséges tábor írói!), vigasztaló olvasmányként pedig a Bibliát ajánlotta.¹⁷⁶ Schöpflin és Lengyel írása összecsengett Hermann Hessének a *Neue Züricher Zeitung*-ban 1914. november elején megjelent hosszú írásával (és amelyet a *Világ* tárcaként hozott le); ebben a német-svájci író – miközben leszögezte, a németek győzelmében bízunk – az európai értelmiség és különösen a művészi szabadság és autonómia híveinek háborús lelkesedését bírálta, majd kiállt a tudomány nemzetközisége és a művészetek egyetemes ideáljai mellett.¹⁷⁷

A külföldi írók háborús magatartásának elemzése – amelyet Schöpflin Aladár és Lengyel Menyhért kezdett el még 1914-ben – az egyik legfontosabb téma lesz 1915 elején a *Nyugat*-ban.

¹⁷² LENGYEL Menyhért: Olvasmányok. i. m. 367.

¹⁷³ ADY Endre: *Az egyetlenek sorsa*. *Nyugat*, 1914/18–19. 340. A gondolatot egyik versében is megismételte. ADY Endre: *Mégsem, mégsem, mégsem*. *Nyugat*, 1914/21. 405.

¹⁷⁴ Ez utóbbiban a költő azt firtatta, maradtak-e még autonóm gondolkodók, s ha igen, milyen lesz a viszonyuk a tömegekhez. ADY Endre: *Az új militarizmus*. *Nyugat*, 1914/21. 451–452.

¹⁷⁵ LENGYEL Menyhért: Olvasmányok. i. m. 367. Naplójában „hallatlan anakronizmusnak” nevezte a háborút, és a politikusok hipnotizálásáról beszélt. 1914. dec. 16-i feljegyzése. In: LENGYEL Menyhért: *Életem könyve. Naplók, életrajzi töredékek*. Összeáll. VINKÓ József. Gondolat, Budapest, 1987. 87.

¹⁷⁶ Uo. 368–369. Az 1914-ben Karinth Frigyes fordításában megjelent *Gulliver utazásait* sokan forgatták a magyar írók közül a háború alatt. Lásd például Schöpflin Aladár levele Szekfű Gyulának (Bp., 1916. ápr. 15.); Schöpflin Aladár levele Hatvany Lajosnak (Bp., 1915. ápr. 23.). In: BALOGH Tamás: i. m. 165.

¹⁷⁷ Hermann HESSE: *Az emberiség háza* (O Freunde! Nicht diese Töne). *Világ*, 1914. november 18. 1–3.

Ambrus Zoltán első (majd ezt követően többé-kevésbé rendszeresen közölt) „háborús jegyzetében” – miközben általában a német írók hitelességét, elfogulatlanságát magasztalta – nekiment a Belgium lerohanása óta az antant- és semleges sajtóban részletesen tárgyalt német barbárság vádjának, mellyel szerinte a franciák „megtéveszthetik a világ hiszékenyebb részét”, és lemondanak a mindenkori írói ethoszról (nyugalom-, pártatlanság-, igazságkeresés).¹⁷⁸ A következő jegyzetében azonban már általában „a lelki rövidlátás” hibájába esett háborúpárti írókat – egy-egy franciát, angolt, németet, olaszt – vett nagyító alá.¹⁷⁹ A negatív példák között tehát ezúttal már német író is szerepelt, ami mutatja, hogy Ambrus törekedett arra, hogy a maga által felállított írói ethosz mércéje szerint leküzdje saját kezdeti elfogultságát.

1915 márciusában Ambrus Zoltán egy, *Az Estben* megjelent olvasói levélre reagálva, miszerint több értelmiségit kellene a frontra küldeni, a *Nyugat*-ban védelmére kelt az otthon maradt értelmiségnek: „Valamikor majd csak vége lesz a háborúnak és a béke egészen más feladatai is ezeknek a feladatoknak megfelelni tudó embereket fognak követelni. Világos, hogy ebben a – talán már nem messzi – időben a munkás kéz könnyebben lesz pótolható, mint az az ismeret, melynek a megszerzéséhez hosszú idő, tehetség és évek hosszú során át tartó tanulás szükséges.”¹⁸⁰ Francia és német példákat hozott fel az értelmiség frontszolgálatának bizonyítására. A magyar értelmiség áldozatvállalását hangsúlyozva került a francia neologizmus, az „intellektuel” szó használatát (aminek népszerűtlenségére Lengyel Menyhért korábban már rámutatott), és helyette a háború előtt már a baloldalon kívül is népszerű kifejezést, a „szellemi munkások”-at használta:

¹⁷⁸ AMBRUS Zoltán: *Háborús jegyzetek*. „Sales boches!” *Nyugat*, 1915/3. 113–115. Idézet: 113.

¹⁷⁹ AMBRUS Zoltán: *Háborús jegyzetek*. Írók a háborúról. *Nyugat*, 1915/3. 116–119.

¹⁸⁰ AMBRUS Zoltán: *Háborús jegyzetek*. Az intelligencia pusztulása. *Nyugat*, 1915/5. 230. Idézet: 231. Ambrus *Az Estben* 1914 őszi–telési rendszeresen publikált.

„És ne legyünk igazságtalanok a szellemi munkások irányában. Mert ők is ott vannak a csatamezőn, legalább is ott vannak közülük sokan; és ott van az egész úgynevezett intelligenciának egész fiatalsága. Pedig a vörös ördög jobban állja a hideget, mert jobban hozzászokott, mint a szegény szellemi munkás; és a csukaszürkébe bűjtött katonák közt van akárhány, aki a lövőárokban jobb kosztot kap, mint otthon. A verekedésbe is hamarabb beletanul, mint az ügyetlen tanárjelölt... de meghalni, ezt csak úgy meg tudja csinálni az úgynevezett intelligencia is, mint akármelyik más derék katona.”¹⁸¹

Ugyanebben a számban közölt másik jegyzetében arra is felhívta a figyelmet, hogy a küzdelem és a kitartás nem jelentheti azt, hogy „együtt kell érezni a fölhevültekkel”, „a háború plátói szerelmeseivel”, és hogy „rekriminálni” kellene az otthon maradtakat.¹⁸² Ambrus elsőként kifogásolta „a »harc«, »férfiasság« és »energia« szavaknak szofizmába foglalását”, valamint kijelentette, hogy a háború lelkes támogatása „szörnyű eltévelyedés”.¹⁸³ A franciák elleni elfogultsága azonban tartós volt: az értelmiségi lelkesedés szemléltetésére a magyar olvasók előtt jól ismert Georges Ohnet háborús naplóját hozta fel,¹⁸⁴ és az 1915. márciusi akadémiai székfoglalóján (részleteiben) bemutatott *Háború* című kisregényében a háborús gyűlölet és erőszak ismételtén a franciák kapcsán került terítékre.¹⁸⁵ Ambrus egy másik francia példája – lehet-e, jogos-e az esztétizmus háborús időben? – ugyanakkor a *l'art pour l'art* melletti kiállás is volt.¹⁸⁶ Ha nem is minden ellentmondástól mentesen, de Schöpflinnel együtt Ambrus volt az „értelmiségi árulás” témá-

¹⁸¹ Uo. 232.

¹⁸² AMBRUS Zoltán: Háborús jegyzetek. A háború magasztalói. *Nyugat*, 1915/5. 229–230.

¹⁸³ Uo. 230.

¹⁸⁴ AMBRUS Zoltán: Háborús jegyzetek. Georges Ohnet naplója. *Nyugat*, 1915/6. 283–285.

¹⁸⁵ AMBRUS Zoltán: Háború. Elbeszélés (A szerző székfoglalója a Magyar Tudományos Akadémián). I. rész. *Nyugat*, 1915/9. 463–476.; II. rész. *Nyugat*, 1915/10. 524–545. Lásd még Heinrich Gusztáv levele Ambrus Zoltánhoz, Bp., 1915. márc. 3. In: FALLENBÜCHL Zoltán (sajtó alá rend. és jegy.): *Ambrus Zoltán levelezése*. Akadémiai, Budapest, 1963. 239.

¹⁸⁶ AMBRUS Zoltán: Háborús jegyzetek. Tücskök pusztulása. *Nyugat*, 1915/7. 347–350.

jának az egyik első tematizálója a *Nyugatban* (és a magyar sajtóban is). Noha Ambrus hevesen bírálta az értelmiség körében tapasztalt háborús lelkesedést (legyen szó a szövetségesekről vagy az ellenségekről), az nem jelentette azt is, hogy ne támogatta volna továbbra is a katonák kitartását, ne bírálta volna az ellenséges oldalon hadba lépő olaszokat, vagy, hogy más – a „háború kultúrájához” kapcsolódó – bírálattal ne illette volna a Magyarországon tartózkodó, ellenséges országokból érkezőkkel kapcsolatos túl nagy toleranciát.¹⁸⁷

1915 márciusától sorjázni kezdtek a *Nyugatban* a háborús lelkesedést elvető cikkek. Ady szarkasztikusan cinikusoknak nevezte az Ambrus által bírált „fölhevülteket”, miközben a kételkedőkre – önmagára – is fel kívánta hívni a figyelmet: „Dehogy is sért engem a pompás cinikusok, illeszkedők nagy fordulása, szinte lendületes kürtölése, hazudozása, melytől önmagukat sem tudják egészen megkímélni. Hát van-e teremteni valóbb, szükségesebb emberfajta az övékénél, mikor túl kell harsogni minden kétséget, mert most már a kétség bűn volna? Olyan kellők ők, amilyen kelletlenek mi néhányan, megátkozottak és némák, aludt, nehéz vérfagydarabok a vígan csörgedező vér folyóban.”¹⁸⁸

Lengyel Menyhért szembeállította a kisebbségben lévő gondolkodókat és „az emberiség sötét nagy tömegeit”, majd Ambrus és Ady nyomán bírálta a háborút erőteljesen támogató értelmiséget „szellemi hadseregszállítóknak” nevezve őket.¹⁸⁹ Szemben azokkal, akik – Lengyel szerint helyesen – a katonákat buzdítják a kitartásra, a „szellemi hadseregszállítók” önmagáért dicsérik a háborút.¹⁹⁰

A *Nyugatban* a német szövetséges egyik legfőbb méltatójánál, Schöpflin Aladárnál is kisebb fordulatnak illik be 1915 márciusában a német értelmiség udvarias bírálata „háborús

¹⁸⁷ Lásd például AMBRUS Zoltán: Háborús jegyzetek. Pazar türelem. *Nyugat*, 1915/13. 711–714.

¹⁸⁸ ADY Endre: Levelek Mme Prétérite-höz. *Nyugat*, 1915/5. 261–262. Idézet: 262.

¹⁸⁹ LENGYEL Menyhért: Egyszerű gondolatok. *Nyugat*, 1915/6. 291–294. A fogalomhoz lásd 292.

¹⁹⁰ Uo. 292.

irataiért”.¹⁹¹ De miért csak kisebbnek, ha Schöpflin korábban teljességgel elfogultnak mutatkozott a német szövetséges iránt? Azért nem beszélhetünk éles fordulatról, mert ugyanebben a cikkében Prohászka Ottokárt – aki pedig a „háború kultúrájának” egyik legfőbb hazai reprezentánsa volt – „fényes dialektusnak” nevezte, és megkülönböztette őt a háború magasztalóitól.¹⁹² Levelezése azonban fokozatos kiábrándulásáról tanúskodik: egy 1915. áprilisi levelében már kifejezetten „babonának” és „tévhitnek” nevezte a háború szükségessége melletti érvelést, de a háború erőteljes kritikája továbbra sem jellemezte.¹⁹³ Még 1916 tavaszán is a vigasztalást és bátorítást tartotta feladatának az igazság képviselője mellett, illetve „pesszimiztikus” kedélyállapotra panaszkodott.¹⁹⁴ Ugyanekkor Szekfű Gyulához írt vallomásszerű levelében már a háború okaként a „nacionalizmust” nevezte meg, s magát „a háború és a nacionalizmus elleni gondolat” képviselőjének mondta.¹⁹⁵

1915 májusában az olasz hadba lépést nemcsak a politikai elitek, de az egész magyar társadalom valóságos háttá dőfésként élte meg. Az árulást gyakran a háború melletti lelkesítéséről elhíresült olasz író, D’Annunzio szimbolizálta.¹⁹⁶ A *Nyugat*-ban Ambrus Zoltán fordult D’Annunzio ellen, és úgy ábrázolta őt, mint akinek a lelkén szárad az írókra vonatkozó évezredes és univerzális hagyomány megszakítása:

„Régente az író ott kezdődött, ha az emberiség katonájának állott be. Ha a Seneca elvét vallotta: Homo res sacra homini. Ha az emberszeretetet hirdette, ha a hatalmasokkal szemben a gyöngék, az elnyomottak, a szegények, az elhagyottak, a halálba vonszoltak mellett kardoskodott, ha a lovagkor alakjaiéhoz

¹⁹¹ SCHÖPFLIN Aladár: A háború lelke. *Nyugat*, 1915/6. 317–319. Idézet: 317.

¹⁹² Uo. 317. Az 1915 tavaszán megjelent *Háború és vallás* méltatásáról van itt szó.

¹⁹³ Schöpflin Aladár levele Hatvany Lajoshoz (Bp., 1915. ápr. 23.). In: BALOGH Tamás: i. m. 156.

¹⁹⁴ Schöpflin Aladár levele Jászai Marihoz (Bp., 1916. márc. 27.), illetve Szekfű Gyulához (Bp., 1916. ápr. 15.). In: BALOGH Tamás: i. m. 164., 165.

¹⁹⁵ Schöpflin Aladár levele Szekfű Gyulához (Bp., 1916. máj. 17.). In: BALOGH Tamás: i. m. 166–168.

¹⁹⁶ Lásd DOBÓ Gábor: Elképzelné a háborút: „örjögő futuristák” és „árulók olaszok” a tízes évek közepén megjelenő magyar lapokban. *Irodalomismeret*, 2015/1. 69–85.

hasonló szent önzetlenséggel a humanitás ügyét védelmezte, a gyermekeket, mint Dickens, a szegényeket, mint Dosztojevszkij, az ártatlanul üldözöttet, mint Voltaire, a fojtogatott igazságot, mint Zola stb. – az embert, az emberi életet. Ma D’Annunzio az örület háborújának, a lelkiismeretlen tömeggyilkolásnak, a megfélemlített harcba kergetésének pénzért dolgozó verbunkosa.”¹⁹⁷

Babits Mihály is felháborodott az olasz hadba lépésen (ami egybeesett öccse, a húszéves István katonai szolgálatának kezdetével¹⁹⁸), és megtörte a háború eleje óta tartó hallgatását közéleti kérdésekben.¹⁹⁹ A magyar sajtóban egészen kivételes módon az irracionális szellemi előfutárait okolta a háborúért,²⁰⁰ de az antiintellektualizmusért elsősorban – a Nietzsche hatása alatt álló – angol és francia gondolkodókat tette felelőssé:

„Az antiintellektualizmus előntötte az egész mai gondolkodást, és a legkomolyabb szellemektől a legkevésbé komolyakig, a népszerűek mind, angolok és franciák, Bergson úgy mint Boutroux, Royce mint a pragmatisták, mind egyet hirdetnek: az ész sohasem képes megérteni, annál kevésbé kormányozni a világot: a cselekedet csak a fontos, az intenció, az életlendület! Íme ezek a világnézeti alapjai egy ily nagy, esztelen háború lehetőségének, amilyen ma pusztít és Európánkban.”²⁰¹

Az olaszokkal együtt a franciákat is „szellemi apacssággal” vádolta meg. Szerinte az olaszok olyan „modern nacionalisták”, akik vegyítik „a legősibb konzervativizmust” „a legtombolóbb futurizmussal”. Babitsnál a magyar nacionalizmus megigazul az olaszszal szemben. Ehhez ugyanazokat a sztereotípiákat

¹⁹⁷ AMBRUS Zoltán: Háborús jegyzetek. „Szent egoizmus”. *Nyugat*, 1915/11. 583–585. Lásd még AMBRUS Zoltán: Háborús jegyzetek. Dante utóda. *Nyugat*, 1915/12. 680–683.

¹⁹⁸ FODOR Tünde–TOPOLAY Ágnes: i. m. 293.

¹⁹⁹ 1915. tél végén a háborús lírája is elnémul, erre reflektálva írja meg a *Néma költő mentsége* című versét, amelyet azonban csak 1917-ben tett közzé. RÓNA Judit: *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája (1915–1920)*. A k. Balassi, Budapest, 2014. 44.

²⁰⁰ BABITS Mihály: Itália. *Nyugat*, 1915/12. 639–646. Az irracionális és az antiintellektualizmus kérdése később is kitartóan foglalkoztatta, és a háború után egy évtizeddel, *Az írástudók árulása* című művében újból visszatért rá.

²⁰¹ Uo. 643.

használta az igazságos és honvédó háborúról, mint a háborús tömegsajtó:

„Milyen más, igaz-e, például a magyar hazafiság! Milyen szerény, milyen tisztességes, és mennyire nem nacionalista! Nyugodt konzervativizmussal szereti ezeréves földjét a magyar, nem kapkod újdón, ingó szerzeményen, senkitől nem akar elvenni semmit, ezen a háborún ő talán az egyetlen nép, mely nem akar nyerni. Nem barátja a háborúnak, de bizton bátorsággal engedelmeskedik a nagy kényszereknek, és ő milyen más bátorság ez, mint a futurista hetyke kockázatás! És merem mondani, a magyar volt az egyetlen nép, mely a háborúban mindvégig megőrizte méltóságát.”²⁰²

Babits a higgadtságot, józanságot és a racionalitást is magyar vonásként ábrázolta, amely nemcsak a francia, olasz, hanem a német háborús költészetől is megkülönbözteti a magyart.²⁰³ A háborút dicsőítő költők, írók nem méltók a nevükre, de a magyarok között szerinte csak a másodvonalbeliek ilyenek.²⁰⁴ Ezzel azt sugallta, az igazi tehetségek nem lelkesedhetnek.

A nyugatos íróknak az olasz hadba lépést követő újbóli (ideiglenesnek bizonyuló) mobilizációja mindazonáltal nem rehabilitálta a lapban a háborús cselekvést.²⁰⁵ A szó, a gondolat felértékelése folytatódott tehát: Lengyel Menyhért – a fronton elesett fiatal kritikusnak, Sztrakoniczky Károlynak szentelt nekrológiájában – a fiatal intellektus, valamint a műveletlen el-

²⁰² Uo. 644–645. (A fenti idézett kifejezésekhez lásd uo. 644.)

²⁰³ Uo. 645.

²⁰⁴ Uo. 646.

²⁰⁵ A *Nyugatban* ekkor már teljesen kivételesnek számított a háborús tett, és főképp az ölés felmagasztalása. Ilyen kivétel volt Erdély Jenő szabadságozlása utolsó pillanataiban lejegyzett írása (természetesen egyben árukkodó a *Nyugat* háborúhoz való viszonyáról 1915. májusban, hogy a lap végül is nem támasztott akadályt a közléssel kapcsolatban): „Most, adieu könyvek és tintás üveg, egykét óra múlva ismét derekamra csatolom a pisztolyt és fellepek a kengyelbe, már érzem a mámort, a tétlenséget és időnélküliséget, amely tartozéka a legpazarabb ajándéknak, szabad pusztítani. Ó, nagyon, de nagyon fogom tudni ezt a mesterséget és vágyom, hogy gyakorolhassam. [...] Boldog vagyok, hogy katona vagyok a háborúban.” ERDÉLY JENŐ: Néhány háborús könyvről. *Nyugat*, 1915/14. 805.

lenség végzetes összezapásának szimbólumát látta a fiatal magyar kritikus halálában: „A futóbajnokra emlékeztet, aki eddig trenírozott és most indul a pályának, – éppen hogy feláll, sajátságos nekiugró pózban és akkor egy buta orosz lelővi.”²⁰⁶ Lengyelnél a szó – az érték – áldozatává válik a háborús vak tettnek. Könyvismertetésben Schöpflin Aladár nemcsak rehabilitálta a szót, a gondolatot, de azt a háborún is felülemelkedő erőként ábrázolta: „Akkorát nem szólhatnak az ágyúk, hogy ami nagy szó a gondolatok világában elhangzik, ne lehessen meghallani. [...] Nem lesz soha akkora láрма a világon, hogy túl ne hallassék rajta a gondolkodó halk szava.”²⁰⁷

A fiatal Békássy Ferenc halála is megdöbbenést okozott: a háború elején a hadba vonult hozzátartozók féltése (lásd Schöpflin, Kosztolányi, Fenyő) erre az időre az elesett fiatalabb pályatársak iránti fájdalomnak és gyásznak adta át a helyét a *Nyugatban*. Babits Békássyról írt megrendült nekrológiájában „titkos bimbóknak”, veszélyeztetett „nemzedékeknek” nevezte a pályájuk elején elesett fiatal pályatársakat, és elsőként beszélt az egyre gyűlő veszteségek kapcsán a háború kirobbantóinak felelősségre vonásáról is.²⁰⁸ Ugyanakkor jelezte, hogy a felelősök megnevezése nem lesz egyszerű feladat:

„Mert kötelesség is felrovogatni: úgy kell felrovogatni, mind, mind, egymás alá, a drága és pótolhatatlan veszteségeket, mint egy rettenetes, folyton gyülemelő átkot, átkot mindazok fejére, akik ezt a borzasztó vérontást, bármily kicsi részben, bármily tiszteletreméltó jelszavaktól elvakítva, akarni, merni, készíteni tudták. Ó ez a nemzedék, Európának ez a nemzedéke, csak átkozni tud már és jegyez, jegyez egyre egy szörnyű számadást, egy végérhetetlen, iszonyatos számlát: bár azt sem tudja még, kinek fogja benyújtani?”²⁰⁹

²⁰⁶ LENGYEL Menyhért: Sztrakoniczky Károly. *Nyugat*, 1915/12. 693–694. Idézet: 694.

²⁰⁷ SCHÖPFLIN Aladár: Posch Jenő új könyve. *Nyugat*, 1915/11. 625.

²⁰⁸ BABITS Mihály: B. F. huszárönkéntes: elesett az északi harctéren. 1915. június. *Nyugat*, 1915/15. 824–825. A fiatal költő volt verseinek első angol fordítója.

²⁰⁹ Uo. Babits személyes veszteségei egyre nőttek: 1915. februárban orosz fogságban meghalt Zalai Béla barátja, majd 1915 májusában Emil Lask neokantiánus filozófus, akinek emlékére verset is írt. Lengyel Menyhértet is foglalkoztatta a felelősség kérdése a naplójában, ő elsősorban a politikusokat,

A „nagy szellemi erőket” adó, „nemes konzervativizmussal” jellemezhető úri osztály fiainak veszteségét pótolhatatlannak ábrázolta, mert attól tartott – a háború szociáldarwinista értelmezését tükröző módon –, hogy „a nyápic és gyáva megmarad, impotens és beteg szellemével”.

Lengyel Menyhért, aki 1914 őszén Swiftet és Voltaire-t ajánlotta a *Nyugat* olvasói figyelmébe, ezúttal G. B. Shaw-nak magyarra is lefordított háborús művét népszerűsítette, és annak apropóján elítélte a háborút lelkesen támogató tudósokat, akik „szolga agyvelejük alázatával és hajlékonyságával ciripelik a kísérő zenét az ágyúk dörgéséhez”.²¹⁰ Lengyel szerint „a háború olyan, mint a választóvíz, rá kell cseppenteni a koponyákra s menten elvállik, milyen minőségű emberrel van dolgunk”.²¹¹

A szó leértékelése, amely az „augusztusi láz” idején jelent meg, fokozatosan a *hazug szó elítélésének* adta át a helyét a *Nyugat*-ban. A folyamat fontos mérföldkövének tekinthető Hatvany Lajos Adynak ajánlott *Harcoló betűk* című írása.²¹² Az írás számvetés volt a „nagyesztendővel”, valamint az európai értelmiség háborús lelkesedésével és a tömegek manipulációja miatti felelősségével: „Miért lelkesednek a háborúért a krónikások, bölcsek és látnokok, akiknek mindenkinél jobban kellene tudniuk, hogy a háború csak a nemzetek gyilkos és hiábavaló, örváltási parádéja, nem pedig a világ megváltása valamelyik győzedelmes nemzet által?”²¹³ Bár az „értelmiség (írók) árulásának” kérdését már előtte is tematizálták, Hatvany volt az első, aki kendőzetlenül az „árulás” szót használta. Ugyanakkor, másik végleteként, „a kivihetetlen és reménytelen pacifizmust” is elvetette mint az értelmiség számára követendő magatartást:

diplomátákat tette felelőssé. Lásd LENGYEL Menyhért: *Életem könyve. Naplók, életrajzi töredékek*. I. m. 94–97. (1915. július 1.)

²¹⁰ LENGYEL Menyhért: Shaw a háborúról. *Nyugat*, 1915/15. 864.

²¹¹ Uo.

²¹² 1915 augusztusa válságos időszak volt számára, hiszen nemrég még őt is be akarták sorozni. Ady Endre levele Hatvany Lajoshoz (1915. július). In: HATVANY Lajosné: I. m. 209.

²¹³ HATVANY Lajos: *Harcoló betűk* (Ady Endrének ajánlom). *Nyugat*, 1915/16. 880.

„[...] az író és gondolkodó könnyelmű árulást követ el, az idők és lelkek végtelenét szolgáló művészi mesterségen, ha valamilyen háborús párt kedvéért, a háború panegyristájává aljasul. Ami persze nem annyit jelent, hogy a másik végletbe esve, nevetéges, mert kivihetetlen és reménytelen pacifista ábrándokkal kacérkodják, hanem csupán annyit, hogy a művész mint minden gondolkodó és érző lény, hordja magában a háború szemérmét és emberi művoltának teljes nyomorúságát, sohase fájlalja oly nyíltan a fájdalommal, mint háborús válság idején, amikor az időnként szükségszerűen kitűző háborús krízisek megalázó belátása tölti el.”²¹⁴

Babitshoz hasonlóan Hatvany is magyarázatot próbált adni az értelmiség eltévelyedésére: „a megtévedt, humánus, szép elmék háborús lelkesedése tehát mindenekelőtt a megvalósítható világkultúra balga és örök ábrándjából meríti erejét”,²¹⁵ sokan hazafias reménységből azt is hiszik, új világrend jön majd létre a saját kultúra vezetésével. Vannak, akik hiúságból sem bírják a hallgatást, mert az „ellenállás” népszerűtlenséget, agyonhallgatást jelentene. Felelősségre vonás helyett azonban a megbocsátást hangsúlyozta: „Ily erős kísértések után érthetővé válik és talán megbocsáthatóvá, hogy az írók és művészek ellenállás nélkül hódolnak be a harcias közhangulatnak.”²¹⁶ Ugyanez a *Nyugat*-szám hozta az *Intés az őrzőkhöz* című Ady-verset is,²¹⁷ amely a 20. században a magyar írók, értelmiségiek számára az „értelmiség (írók) árulása” mellett a másik nagy önértelmezési topozs lesz.

Hatvany a tett és a szó egymáshoz való viszonyára is reflektált: „Mégis bízni lehet benne, hogy a fegyvernek és gondolatnak ez a pillanatnyi egyesülése, csak ideiglenes jelenség s hogy a ma még látszólag összeforrt, két polaris életelvet, a sima felszín alatt rejlő, soha ki nem egyenlíthető ellentétek, belülről fogják mihamarább kettérepesztetni.”²¹⁸

²¹⁴ Uo. 879. A kiemelés Hatvany Lajostól származik.

²¹⁵ Uo. 877.

²¹⁶ Uo.

²¹⁷ ADY Endre: *Intés az őrzőkhöz*. *Nyugat*, 1915/16. 912.

²¹⁸ HATVANY Lajos: *Harcoló betűk*. I. m. 877.

Míg Hatvany az írónál nehezményezte a tett, a cselekvés felmagasztalását, a katonák esetében továbbra is a helytállásra – azaz a cselekvésre – ösztönzött: „Nem lehet lelkes meghatottság nélkül, a diadalmak útján haladó hősi katonáinkra gondolni, de csak utálattal elegy megvetés, harag és méltatlankodás fogja el az embert, ha a háborúról elmélkedő írókat olvassa. Mert a leglelkesebb katonának is, csak eszköze lehet a háború, hogy az áldott és áhítozott békét kivívja, ellenben a háborús gondolkodók valósággal hadat üzennek a békének, hogy a béke rovására dicsérik a háborút.” Az „árulás” a háború lelkes dicsőítésére vonatkozott tehát, és a Hatvany által kínált helyes magatartás az értelmiség számára „a háború szemérmének” képviselője, valamint a fájdalom kifejezése, és nem a háború határozott elutasítása volt. Hatvany Lajos tehát kritikus volt a háborúval kapcsolatban, de azzal ekkor még nem fordult élesen szembe, és nem követelte azonnali befejezését. A *Harcoló betűk* betetőzése a *Nyugatban* 1914 ősze óta jelentkező, az értelmiség háborús szerepvállalására vonatkozó bírálatnak, jelentős lépés a disszidensség felé, de nem szólít fel a háború teljes elutasítására, ami eleinte csak Kassák Lajos lapjainak volt a jellemzője.²¹⁹

Hatvany írása mellett a *Nyugatban* még számos másik tematizálta az „írók vagy értelmiség árulásának” kérdését, illetve szerep- és feladatkör lehetőségeit;²²⁰ Babits *Játszottam a kezével* című versével együtt²²¹ pedig olyan erős szám lett az 1915. augusztusi, hogy a lelkesen háborúpárti írók részéről heves tiltakozást váltott ki, amely az úgynevezett Ady-Rákosi-vitához vezetett.

A szó és a tett szembeállításáról folyó beszédmód, amely az „augusztusi láz” időszakára volt a jellemző a *Nyugatban*, végül átadta a helyét „a hamis szavak” vizsgálatának. A sorrend a következő volt: eleinte az ellenség, majd a szövetségesek ke-

²¹⁹ Korábban – tévesen – a *Harcoló betűket* a disszidensség egyértelmű bizonyítékának tekintettem. (BALÁZS Eszter: Káprázattól az illúzióvesztésig. *Médiakutató*, 2010/1.) A disszidens értelmiségi definíciójához lásd Christophe PROCHASSON: i. m. 327.

²²⁰ FRANYÓ Zoltán: Haditudósítások. *Nyugat*, 1915/16. 917–919.; LENDVAI István: Kérelem, halottakhoz. *Nyugat*, 1915/16. 919–920.

²²¹ BABITS Mihály: *Játszottam a kezével*. *Nyugat*, 1915/16. 884.

rültek terítékre, és csak legvégül a hazai írók, tudósok. Ezzel kezdetét vette a *Nyugatban* az „értelmiség (írók) árulásának” tematizálása, és vele együtt a lap ellentmondásokkal teli, évenként keresztül tartó, kisebb-nagyobb remobilizációs hullámokat sem nélkülöző demobilizációs folyamata.²²²

A tett hangsúlyozása a hazai avantgárd 1915. őszi születésekor is fontos szerepet játszott, hiszen az induló folyóirat – német mintára – címét is választotta (lásd *A Tett*). A magyar avantgárd, amely határozottan háborúellenes volt, azonban ellenkezőleg, nem a háborús cselekvést, hanem a szabad alkotói energiák áradását és a háború éles elutasítását ünnepelte általa.²²³

Összegzés

A szó és a tett háború eleji szembeállítása az európai társadalmak brutalizációjában fontos mérőölkőnek tekinthető.²²⁴ Ez a kultúrkritikai diskurzus éppúgy hozzájárult a háború alatt a tömeges halál trivializációjához és az individuális élet leértékelődéséhez, mint az ellenség elembertelenítéséhez. A háború után pedig olyan szóbeli gyakorlatokban élt tovább, mint például a háborús tapasztalat mítosza, a militáns férfiasság, az ösztönök felszabadítása, a verbális erőszak, az antiszemitizmus, az elszemélytelenítés és a csoportthomogenizáció. Az „értelmiség (írók) árulása”, amely Magyarországon az első világháború alatt (többek között) a szó és a cselekvés szembeállításának meghaladását, illetve elutasítását jelentette, szintén napirenden maradt a két világháború között, sőt a második világháborút követően is.

²²² A *Nyugat* íróinak többsége sokáig elfogadta a háború megmásíthatatlan tényét, és a katonák támogatását hangsúlyozta.

²²³ Babits Mihály is reflektált Kassákék lapjára 1916-ban: „a Tett az ő szájukban nem háborús tettet jelent”, és hogy „új irodalmuk »a szabaduló akarat kapunyitója« kíván lenni”. BABITS Mihály: Ma, holnap, és irodalom. *Nyugat*, 1916/17. 330. Lásd még: BALÁZS Eszter: Antimilitarizmus és avantgárd: *A Tett* (1915. november–1916. október), *Literatura*, 2015/4. 357.

²²⁴ George L. MOSSE: i. m. 159–181.